

63.3/44/15
2

ІЗ АВСТРІЙСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ УКРАЇНКИ 18-19 СТОЛІТЬ

Іменний фонд
проф.І.Зварича

**ІЗ АВСТРІЙСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ
УКРАЇНІКИ
18-19 СТОЛІТЬ**

Частина перша

*Упорядкування,
переклад, коментарі
БОГДАНА ГАВРИШКОВА*

НБ ІНУС

z365

ЛЬВІВ – 2008

УДК 94(477)(093)

ББК ТЗ(4Ук)0,01

І32

І32 Із австрійсько-німецької україніки / Упорядкування, переклад, коментарі Б. Гавришкова.—Львів: Аверс, 2008. — 104 с.

Це – добірка фрагментів із праць маловідомих чи й зовсім невідомих широкій читацькій громаді австрійських та німецьких учених і письменників 18–19 століть, які тривалий час заповзятю вивчали Україну. Всі без винятку тексти вперше перекладені українською мовою. Отож на сьогодні для масового читача вони є чи не єдиною можливістю принаймні частково ознайомитися із достоту науковими джерелами про Україну німецькою мовою. Російською мовою вони також не перекладалися. Це тим більше важливо, бо означає, що твори, з яких узято пропоновані читачеві тексти, навряд чи будуть перекладені українською навіть у далекому майбутньому. Свідомість цього також спонукала упорядника, перекладача, працюючи над добіркою, вибирати такі фрагменти, які, по-перше, давали б якомога смілише уявлення про ту чи іншу німецькомовну українознавчу книгу, по-друге, ним рішуче відкидалися книги, які дають не історичне знання, не пізнання реальних людей у реальних обставинах, а які вочевидь написані з політико-демагогічними, партійно-пропагандистськими цілями. Дещо із нашої добірки вже публікувалося у 1993-1994 рр. у республіканській газеті “Армія України”, коли зав. редакцією там працював підполковник Гуцуляк.

УДК 94(477)(093)

ББК ТЗ(4Ук)0,01

ISBN 966-8386-57-4

© Б. М. Гавришків,

упорядкування, переклад, коментарі, 2008

Львівська обласна бібліотека ім. Я. Галани
вул. Шевченка, 10
Львів, 79000
Тел. (0322) 63-11-11
Факс (0322) 63-11-12
E-mail: llib@lib.lviv.ua
www.lbib.lviv.ua

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

№ 7 365

ВСТУП

У народі кажуть: збоку видніше. І справді-бо, чужинці нерідко помічають в нас багато такого, що самі ми навряд чи зауважили б. Вивчаючи, однак, думку інших про себе, треба брати до уваги не лише позитивне, але й негативне. Причому друге навіть з більшою вдячністю, аніж перше. Бо воістину цінним і корисним є для нас чесна критика, а не лукава похвала. До того ж якраз уміння вислуховувати критику на свою адресу засвідчує справжню інтелігентність і культуру.

На жаль, Володимир Січинський, автор брошури “Чужинці про Україну”, не дотримувався цього золотого правила, виловлюючи з іншомовних джерел про Україну лише схвальні відгуки. Те саме належить сказати й про Зенона Кузеля, автора статті “Чужинці про українців” (“Україніше рундшау”, Відень, 1909, № 4), а також про Дмитра Дорошенка, якому належить об’ємиста монографія “Україна і рейх. Дев’ять століть українсько-німецьких взаємин” (Ляйпціг, 1941). Дві останні праці написані німецькою мовою й поки що не перекладені українською.

Серед чільних зарубіжних українознавців – Ц.Ф.Е. Гаммард, Франц Краттер, Йозеф Рорер, Бельзацер Гаккет, Ігнаціус Бідерманн. Вони полишили нам вагомі краєзнавчі та етнографічні праці, зокрема про Галичину або Червону Русь – такою була офіційна, історична назва Галичини в писемних джерелах, переважно зарубіжних, у 16-19 століттях. До речі, деякі польські історики пов’язували цю назву з Червенськими містами, доводячи “неукраїнський характер” Галичини. Червенські міста, Червенські гради – група міст і феодальних замків 10-13 століть у Волинській землі з їхнім центром від 981 року в місті Червен. Нині – це село Чермно у Польщі. За Червенські міста точилася тривала боротьба між давньоруською державою та феодальною Польщею.

Франц Краттер опублікував 1786 року в Ляйпцізі “Листи про сучасний стан Галичини. Проблеми статистики і знання людей”. Жителів Галичини він називає русинами або руснаками. Чи не першу спробу представити Галичину як окреме ціле робить Людвіг Альбрехт Гебгарді, написавши “Історію королівств Галина, Лодомерія та Червона Русь”

(Пешт, 1804). У 1790-1794 роках публікує свої “Найновіші подорожі по дакійських, сарматських або Північних Карпатах у 1791, 1792 та 1793 роках” професор природознавства і медицини Львівського університету Бельзацер Гаккет (3 томи). Прикметник “сарматський” у заголовку публікації походить не від “сармати” (давні кочові іраномовні племена, споріднені зі скифами), а від назви “Сарматське море”, відклади якого поширені на Закарпатті і Передкарпатті.

Як і Франц Краттер, Йозеф Рорер пише свою працю в епістолярній формі, до якої на зламі 18-19 століть залюбки звертались не тільки автори науково-публіцистичних творів, але й представники суто академічної науки. Адресати, датування їхніх листів були здебільшого фіктивними. “Спостереження під час подорожі від турецького кордону через Буковину, Східну і Західну Галичину, Сілезію та Моравію до Відня” – так озаглавив своє дослідження Йозеф Рорер. Це своєрідне підбиття підсумків діяльності австрійського уряду в галузі культури на терені Галичини і Буковини від початку їх приєднання до Австрії (відповідно 1772 та 1774 рр.).

Видатним досягненням німецькомовного українознавства була тритомна праця Йоганна Георга Кооля про Україну, Буковину і Галичину, де він побував у 1833 році. Через десять років його книга була перекладена англійською. Дві подорожі на Україну здійснив у 1780-1781 та в 1787 роках Йоганн Вільгельм Меллер, написавши два наукові нариси: “Подорож з Варшави на Україну” і “Подорож з Волині до Херсона в Росії”. З французької на німецьку Меллер переклав книгу Гійома Левассера де Боплана (бл. 1600-1673) “Опис України” (1650). Меллер видав свій переклад 1780 року в Бреслау під заголовком “Опис України, Криму та їхніх жителів”.

Наше уявлення про зарубіжну україніку було б неповним без урахування творчого доробку вчених, які десятки років свого життя присвятили вивченню тільки Червоної Русі-Галичини. Маємо на увазі, крім уже вищезгаданих Йозефа Рорера, Антона Фрідріха Бюшінга, Ігнаціуса Бідерманна, Теофіла Бенделлу, –Леопольдів Захер-Мазохів (батька і сина), Людвіга Адольфа Сімігіновича-Штауфе, К.Е. Францоza, Р.Ф. Кайндля. Досліджуючи Західну Україну в антропологічно-етнографічному планах, вказані автори ставили перед собою також і політично-ідеологічні цілі, прагнучи усіляко сприяти знесенню і подоланню психологічних, побутових, мовних бар’єрів між Західною Україною і Західною Європою, передусім Австрією та Німеччиною.

У Теофіла Бенделли можемо почерпнути важливі відомості про географію, історичні пам’ятники, ремесла, сільське господарство, побут та звичай Буковини, у старшого Захер-Мазоха – про культурно-історичні від-

носини поляків і рутенців у Галичині, про боротьбу останніх за свою національну самобутність, у Ігнаціуса Бідерманна – про розселення рутенців в Угорщині, їхній побут, звичаї, вірування, родинні стосунки тощо.

Уродженець подільського містечка Чортків Карл Еміль Француз вважав Україну своєю другою після Австрії батьківщиною. Галичину, що перебувала в ті часи під владою Польщі, він у своїх численних творах називає “Напівазією”, тоді як австрійська частина Галичини здавалася йому “оазисом на Сході”. У двотомному романі “Боротьба за справедливість” (1881) Француз показав боротьбу доведених до відчаю галицьких селян проти своїх поневолювачів і експлуататорів – польських поміщиків. Означений роман був перевиданий 1951 року в Німецькій Демократичній Республіці. Галицька соціально-політична проблематика домінує у більшості художніх та публіцистичних творів Францоza. Одним із кращих серед них є роман “Юдіта Трахтенберг”, перевиданий 1992 року східнонімецьким видавництвом, що має свої філіали у Франкфурті-на-Майні та Берліні.

Надзвичайно актуальною є для нашої доби книга Людвіга Адольфа Сімігіновича-Штауфе про народності Буковини, зокрема про рутенців і гуцулів, а також про старообрядників, предки яких у минулому втекли на Буковину із Росії, рятуючись од переслідувань реформованої патріархом Ніконом (у другій половині 17-го століття) офіційної православної Церкви. Книга Сімігіновича-Штауфе без перебільшення може розглядатися як енциклопедія життя і побуту Буковини 19-го століття. Народився учений і письменник у місті Сучаві на Північному Сході Румунії на ріці Сучаві. У 1984 році воно налічувало 84 тис. жителів. Його батько був українцем, мати – німкеню. Про його “Буковинські казки” (1853, 1855) схвально відгукувався Вільгельм Грімм.

Ігнаціус Бідерманн ставив рутенців (малоросів) найвище серед слов'янських народностей. Він доводить на багатющому історичному матеріалі, що “рутенці та сербо-хорвати є єдино істинними представниками слов'янства на Сході”, “достеменними слов'янами у Східній Європі” (Див.: “Угорські рутенці...”, том другий, Інсбрук, 1867, стор. 1).

Вагомий внесок у скарбницю німецькомовної україніки зробив Раймунд Фрідріх Кайндль (1866-1930). За своїм походженням він – буковинський німець. Його батьки наприкінці 18-го століття емігрували на Буковину із Нижньої Австрії. У 1901-1914 роках він працював професором Чернівецького університету, а від 1915 року – університеті міста Грац. Був обраний членом Наукового товариства імені Шевченка. Кайндль є автором монографії “Гуцули, їхнє життя, їхні звичаї та народні перекази” (Відень, 1894), двотомної “Історії Буковини” (Чернівці, 1889-1890) та ін.

На матеріалі публікацій вищеназваних авторів дедалі частіше будують свої книги сучасні німецькомовні письменники та публіцисти. Маємо на увазі передусім книгу нарисів Верени Дорн “Подорож до Галичини”, видану 1991 року “Фішер-ферлагом” у Франкфурті-на-Майні, та книгу нарисів Мартіна Поллака “До Галичини. Про хасидів, гуцулів, поляків та рутенців”, що вийшла друком у 1984 році у видавництві “Крістіан Брандштеттер” у Відні. Відтоді обидві книги дуже часто перевидаються різними європейськими видавництвами, що засвідчує велике читачське зацікавлення даною проблематикою.

БОГДАН ГАВРИШКІВ
Дня 9-го січня 2008 року.

... Україна стане новою Грецією... Її веселі, музично обдаровані люди колись прокинуться — і з багатьох малих диких народностей, якими були попервах й елліни, утвориться цивілізована нація...

Йоганн Готфрід Гердер.

Щоденник моєї подорожі за 1769 рік

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Йоганн Готфрід Гердер

ІДЕЇ

ДО ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

(1784 — 1791)

СЛОВ'ЯНИ

... Усе в Європі виявляє тенденцію до атрофії національного характеру...

Бо саме в цьому й полягає суть гуманності, чистої людяності, що вона усуває усе, що розділяє, розрізняє, об'єднуючи усіх людей братськими узами, творячи з них одну велику родину... **Найвищим ідеалом стає не різноманітність у єдності людського роду, а єдність у різноманітності...**

Слов'яни займають на нашій заселеній землі величезний простір. На жаль, їхня роль в історії не є адекватною цьому. Адже в історії ми бачимо їх здебільшого в ролі народів, що йдуть за іншими, допомагають іншим, служать іншим. Час-од-часу вони виявляють себе в певних діяннях, та ніколи вони не були народом, схильним до воєн і пригод, як от німці. Вони радше сумирно плелися услід за останніми, займаючи полишені ними місцевості і краї, аж поки не посіли неозорий простір від Дону до Ельби, від Балтійського до Адріатичного морів. І таким чином вони ще й нині заселяють серед усіх європейських народів достоту найбільший простір. Вони повсюди займали кинуті іншими землі, обробляючи їх як колоністи, рільники, пасли на них худобу чи використовували їх по-іншому. Отож після попередніх спустошень,

в результаті тимчасового перебування тут інших народів, їхнє тихе працюване життя було вельми благодотворним для цих країв. Вони любили сільське господарство, випасання отар і черід, догляд за садами та городами, домашні ремесла, всюди заходилися торгувати плодами своєї землі і працюовитості. Будучи миролюбними торговельними народами, вони виконували місію посередників між Чорним і Балтійським морями, між Сходом і Північною та Західною Європою. В Німеччині вони займалися гірництвом, плавили метали і виплавляли з них потрібні речі, добували сіль, виготовляли лляне полотно, варили мед, вирощували овочеві дерева й провадили на свій лад веселе, наповнене музикою життя. Вони були співчутливими, гостинними аж до марнотратства, любили сільську свободу, водночас — покірливі і слухняні, противники грабування й плюндрування. Це не рятувало їх, одначе, від поневолення, навпаки — сприяло цьому. Бо позаяк вони ніколи не домагалися панівного становища у світі, не мали власних досвідчених у воєнних справах і спадкоємних князів, охоче платили податі, якщо це давало їм змогу спокійно жити у своєму краю, то не один народ, зокрема германського походження, заподіював слов'янам чимало лиха.

То що ж дивного, коли після століть поневолення, лютої ненависті до своїх християнських панів і грабіжників нація ця втратила свій м'який характер і зробилася підступною, по-холопськи інертною і затятою. (Не слід забувати, що Гердер говорить так про усе слов'янство. Українців же він завжди характеризує тільки позитивно, вдаючись, як приміром у “Щоденникові моєї подорожі за 1769 рік”, до ідеалізації, різко виділяючи українців з-посеред інших слов'ян. — Б. Г.). Що псування слов'янського характеру відбувалося під впливом несприятливих соціально-політичних факторів, видно хоча б з того, що повсюди, де вони втішались деякою свободою, вони зберегли усі свої первісні прикмети, свою добродушну натуру. Недоля, злигодні переслідують цей народ тому, що історично він опинився між войовничими німцями, з одного боку, й азіатськими кочовиками-грабіжниками, з другого.

Але майбутнє слов'ян буде прекрасним. Колесо часу, що несе переміни, обертається нестримно. І оскільки нації слов'янські заселяють найгарніші регіони Європи, які будуть колись повністю

загосподарьовані й там вестиметься жвава торгівля, то ці занепалі народи, хоча й були колись працьовитими і щасливими, прокинуться, нарешті, зі свого довгого паралізуючого сну, позбудуться теперішніх невольницьких кайдан й зможуть користуватися своїми чудовими просторами як повноправні їхні власники. Тоді від Адріатичного моря до Карпатських гір, від Дону до Мульде лунатимуть їхні давні мелодії, прославляючи мирну працю та її плоди на багатолюдних ярмарках...

Слов'яни знову постануть перед нами як сумирний народ, що кохається в рільництві і торгівлі, народ, який не любить воєн і ніколи не нападав на інші народи з метою їх поневолення, ніколи не захоплювався воєнним мистецтвом, віддаючи перевагу над ним тихому господарюванню, домашньому затишкові, та попри це був в оборонних війнах мужнім і витривалим.

Слов'яни зроблять значний внесок у розвиток людства у напрямі до гуманності, бо духом гуманності дедалі більше проймаються усі народи.

Примітка перекладача: Про слов'ян і, зокрема, про українців знаходимо вельми актуальні і глибоко філософські міркування Гердера у фрагменті "Адрастєя", що його німецький письменник і учений вважав п'ятою частиною "Ідей", а також у трактаті "Листи щодо сприяння гуманності" (1792-1797).

Антон Фрідріх Бюшінг

БУКОВИНА. КОРОЛІВСТВО ГАЛИЧИНА І ЛОДОМЕРІЯ

1785

...Рівнинна частина краю багата на мінерали. Серед них: природні (земляні) фарби, тальк, селеніт, мармур, алебастр, бемніт, агат, халцедон, онікс, опал, яшма, неочищений кристал, аметист, гранат, топаз, сапфір, а також рубіни і діаманти, кам'яна сіль поблизу Бохні (повітове місто в Краківському воєводстві. – Б. Г.) та Велички, колодязна сіль, марказит, ртуть, стибніт, залізо, олово, трохи цинку, міді, срібла і золота, окаменіла деревина тощо...

Цей край, що його здобула недавно Австрійська монархія і який називають ще Буковиною, а Сарнітій – Вуковетією, межує на заході із Трансільванією (або Семигір'ям – історична область Румунії. – Б. Г.), Галичиною та Лодомерією, на півночі – з Дністром, а на сході та півдні – з Молдавією...

У давнину частина цієї місцевості належала до Трансільванії, але князь Штефан V, або Великий, приєднав її до Молдавії. На цю місцевість претендувала Австрійська монархія, і вона нею заволоділа. Правителі Константинополя тим охочіше відступили її Австрії назавжди, а саме в Договорі про розмежування від 25 лютого 1777 року, позаяк через розбрат з Росією були дуже зацікавлені в дружбі з Віденським королівством (Південна Буковина, що називається нині Сучавським повітом Румунії, здавна була заселена волохами та слов'янами, Північна Буковина, яка носить сьогодні назву Чернівецької області України, входила в 10 – 11 століттях і до Київської Русі, у 12 й до половини 14 століть – до Галицького та Галицько-Волинського князівств, а з середини 14 –

до Молдавського князівства. У 1774–1918 рр. вона належала до володінь Австрії та Австро-Угорщини. У 1918–1940 рр. вона, як і Південна Буковина, була під Румунією. – Б. Г.)...

Буковина – гористий край, і порослий густим лісом. Походження цього великого лісу пояснюють так. 1496 року польське військо, що налічувало тридцять тисяч чоловік, прибуло до Молдавії й облягло Сучаву, але облога не вдалася. Під час відступу на поляків напали загони князя Штефана Великого й завдали полякам такого удару, що багато з них загинуло, а понад двадцять тисяч було взято в полон. Здебільшого були це шляхтичі, що мали змогу викупитися з полону. Проте князь Штефан Великий відмовився прийняти викуп, повелів запрягти їх до плугів, аби вони зорали та засадили буками поле, на якому відбулася битва. Отак і виник величавий буковий ліс. І оскільки він був окроплений польською кров'ю, молдавани назвали його червоним лісом. Згодом він одержав назву буковинського лісу.

Тутешні коні, хоча й малі та непоказні, але надзвичайно сильні та витривалі, й мають такі міцні копита, що без підков долають найвибоїстішу дорогу.

У березні 1777 року налічувалося в цьому краю 4 міста, 2 торгових села, 231 село (населених пунктів) й багато окремих хат, 22 боярські родини, 275 простих шляхетських родин (мацилів), а в цілому тут проживало 17047 християнських, 526 єврейських та 294 циганських родин. Цигани займаються здебільшого промивкою золота, крупинки якого містяться у пісках гірських потоків, й титулюють себе «кударі», або вистругують дерев'яні ложки. Ложкарів звать «лінгмані». Мешканці краю визнають грецьку церкву, їхнє духівництво складається із одного єпископа, який мешкає в Радауці, з 415 попів, 96 дияконів, 466 ченців, або калугіян, та 88 черниць... Мешканці краю мужні і витривалі до військової служби.

Найвизначнішими містами Буковини є: Чернівці, столиця краю і резиденція крайової адміністрації. Місто простирається над рікою Прут, його називають ще «Чернауці» або «Чернавіче». Далі належить згадати міста Шерет або Сірет над однойменною рікою та Сучаву над рікою Сучавою. Колись тут була столиця Молдавії і резиденція князя. Місто розташоване на пагорбі, оточене високими

мурами і ровом, воно налічувало в минулому 40 кам'яних і дерев'яних церков, 16 тисяч домів, без князівських і боярських палаців. Та коли резиденцію князя було звідси перенесено, місто зовсім занепало.

Заслуговує на увагу село Космин (нині — Кіцмань. — Б. Г.), що лежить над рікою Качур, яка впадає до ріки Прут. З Космина кілька годин ходи до Чернівець. Поблизу села видніються руїни дуже давнього міста.

До інших цікавих місцевостей Буковини слід віднести містечко Бистрицю над однойменною річкою і два торгові села (населені пункти) — Радауч або Радауц (нині — Редеуці на території Румунії. — Б. Г.) над рікою Сучава, в якому, як зазначено вище, мешкає єпископ, та Піатра, що простилається над рікою Бистрицею...

На самому початку королівство Галичина і Лодомерія, або Галич і Володимир, носило назву Червона Русь, його з давніх-давен заселяли руси, й у минулому воно належало до Руської держави. Це королівство простягається далі за межі Галичини і Лодомерії, або Галича і Володимира, й складається із земель, що були забрані від Малопольщі (історична назва території обабіч Вісли. — Б. Г.), а саме із частини Краківського воєводства, Сандомира і Любліна, із частини Холмщини (Забужжя — історична назва області на річці Бузі. — Б. Г.), із цілого воєводства Белз і Русі або Червоної Русі, із Галича, частин воєводств волинського та подільського. На заході королівство межувало з австрійською Сілезією, на півночі — з Польщею, на сході — також з Польщею і дистриктом Буковина, що його Австрійська монархія одержала від Молдавії, на південь — із Трансільванією та Угорщиною...

Імператриця і королева Марія Терезія ставила Галичину і Лодомерію у своєму титулі після Славонії, а згодом серед королівств. Герб Галичини — дві золоті корони на червоному полі, а герб Лодомерії — синій щит з двома поперечками, оздобленими червоними і білими чотирикутниками. Регент і уряд землі мають свої резиденції у Львові.

Нині, коли друкуються ці рядки, королівства Галичина і Лодомерія поділені на шість великих округів, а саме на: величківський, пільзенський, самбірський, белзьський, львівський та галицький

округи. Кожен із п'яти перших округів складається з трьох районів, а останній — із чотирьох.

Величківський округ охоплює частину колишнього краківського воєводства разом з герцогством Освенцім. Від пільзенського воєводства його відокремлює місто Бяла.

До пільзенського округу належить частина колишніх воєводств Краків і Сандомир, а також Червона Русь...

Белзьський округ становить частини воєводства Белз, Холмщини і воєводства люблінського, Сандомир і Червона Русь...

Значними містами тут, окрім окружного міста Белз, є: Буськ, розташований над Бугом, Броди — місто, котре ще тоді, коли належало до Польщі, було осередком торгівлі між Польщею і Туреччиною; Підкамінь є відкритим містом, Олесь, або Олеськів (Олецків), — теж.

Самбірський округ складається із частин колишнього воєводства Червона Русь.

До найбільших міст цього округу належить віднести Дрогобич, Стрий, Жидачів. Останнє розташоване над річкою Скип, яка за містом впадає до Дністра. Тут на високому пагорбі стоїть замок. Тут належить згадати ще населений пункт Подгорце, або Подгорче.

До львівського округу належить частина Червоної Русі. Найбільшим містом округу є місто Львів.

Львів, Лемберг, Леополіс — столиця держави. Воно лежить над рікою Полтвою, оточене мурами, валом, бастіонами та ровом, а також пагорбами і горами, з яких його можна окинути поглядом. Тут міститься резиденція регента уряду краю, римо-католицького архієпископа, грецького єпископа та вірменського архієпископа. Грецька та вірменська церкви об'єднані з римською. Далі тут знаходиться грецька духовна академія, теологічна семінарія; єзуїтська школа, академічна гімназія, колегія для дворян (шляхти). У місті є два замки, один — у самому місті, другий — за мурами. Той останній розташований на високій горі. У ньому замість цитаделі є костіол ченців Францісканського ордену. Крім розкішного кафедрального собору, маємо тут ще різні інші церкви, серед яких є одна російська та одна вірменська, а також багаті монастирі. Найзнаменитішим вважається домініканський монастир (тобто, монастир

ченців домініканського ордену. — Б. Г.), який славиться іконою Діви Марії, та дві єврейські школи... Місто провадить торгівлю, його мешканці — суміш різних націй. Тутешнє католицьке архієпископство було засноване 1361 чи 1362 року, а в 1376 році перенесено до Галича, але в 1416 році воно знов повернулося сюди. 1656 року росіяни і козаки безуспішно впродовж двох місяців облягали Львів (див. вірш М. Шашкевича «Хмельницького обступлення Львова»). В 1672 році Львів витримав облогу турків, і лише 1704 року шведський король Карл XII здобув місто штурмом із шаблею в руці. До того ще нікому не вдалося здобути це місто.

До найзначніших міст львівського округу належать: Куликів, Яричів (нині — Новий Яричів. — Б. Г.), Мости (нині — Великі Мости. — Б. Г.). Усі три міста — відкриті. До відкритих міст належать також Магерів, Жовква, Яворів, або Гаворів, Поморяни, Ходорів, Рогатин, Підкамінь, Бережани, Бубрка, або Бобрка, Миколаїв, Глиняни, Білий Камінь, Сасів.

У вільному місті Золочеві знаходиться Духовна колегія (семінарія), в якій члени католицького ордену добровільно проводять безплатне навчання. Колегію називають «папською». (Йдеться про так званих піярів — членів ордену регулярних семінаристів Матері Божої для набожних шкіл. Орден був заснований 1597 року в Римі с. Йосифом Каласантим. Семінаристи займаються просвітянською діяльністю, часто конкуруючи з іезуїтами. До Польщі були запрошені в 1642. Нині їх налічується там близько ста чоловік. — Б. Г.).

Поблизу міста Зборова відбулася 1649 року запекла битва між поляками, з одного боку, й об'єднаним військом козаків і татар — з другого, в якій останні втратили десять тисяч чоловік, й наступного дня пішли на перемир'я.

Місто Збараж — столиця герцогства. 1649 року поляки отаборилися тут й були оточені козаками і татарами, в результаті чого зазнали великої поразки. (Місто Збараж, а також Рогатин, Зборів належать нині до Тернопільської області. До Львівського округу Бюшінг залічує й місто Тернопіль, — Б. Г.).

Галицький округ під польським пануванням називався Галицькою Землею. Сюди входило місто Галич, або Галіція, що

було в минулому столицею краю, названого Галичиною. З давніх-давен край цей був великий і славний, та згодом втратив свою велич. Тут є солеварні в місцях, де добувають сіль. 1375 року сюди було перенесено львівське архієпископство, але вже 1416 року воно знов перебралося до Львова.

Найбільшими містами Галицького округу є міста Калуш, Станіслав, Коломия та Заболотів. Два останні міста лежать над рікою Прут. В Коломії міститься солеварня...

Франц Краттер

**ЛИСТИ ПРО СУЧАСНИЙ СТАН ГАЛИЧИНИ.
ПРОБЛЕМИ СТАТИСТИКИ
І ЛЮДИНОЗНАВСТВА
(1786)**

... До читача... Я ніколи не задовольнявся бачити річ такою, якою вона здавалася. Я прагнув дослідити її доскольно, аби збагнути, якою зона була насправді...

Лист перший

... І от я, врешті, після шістнадцятиденної подорожі, у Львові.

Лист другий

... Першим предметом, що привернув до себе мою пильну увагу, був новозаснований університет (заснування університету відбулося 1661 року, але наприкінці 18-го ст. він був значно розширений австрійцями. — Б. Г.) ... Тут стрімголов працюють над освіченням розуму і покращенням звичаїв, намагаючись викорчувати релігійне мракобісся, ересь, фанатизм, зокрема серед церковників. Дивно, чому не взялися спершу за теологію, що й понині є беззастережно головним джерелом усіх безглуздь і лжеучень?... Адже теологія усе ще недостатньо опирається на здорову філософію, продовжує переступати межі нашого розуму, ще неповністю

очищена від абстрактних розумувань і абсурдної ученості, аби цілком і повністю відповідати загальним сподіванням нашої доби...

Лист четвертий

... фон Кефіль викладає тут політичні науки... Кому відомо, що професор Кефіль упродовж кількох років був любимцем, учнем і товаришем за обіднім столом Зонненфельса (Йозеф фон Зонненфельс – глава австрійського просвітительства, видатний публіцист і критик. – Б. Г.), той має підстави бути про нього якнайкращою думки... Жалкую тільки, що він від самого початку не розгорнув тут достатньою мірою якнайширшої діяльності, як це зробив у Відні Зонненфельс. Маю на увазі й те, що він читає лекції німецькою мовою, тому відвідує їх лише двоє слухачів, а трапляється, що лише один-однісінький... (прикро також), що Львів йому не дуже подобається...

Лист п'ятий

... Професор (медицини. – Б. Г.) Крігль, ще молодий, працьовитий, глибокодумний спеціаліст, якого безперечно можна віднести до найкращих лекторів серед університетської професури. Він уміє поєднати дохідливість суджень з чистою, елегантною, плавною мовою, його призначено водночас головним наглядачем у шпиталі св. Лазаря...

Лист шостий

... Викладачів мов в університеті не беруть у штат. Один початківець на ім'я Гофшtedтер звернувся було до вченої ради з пропозицією дозволити йому навчати студентів університету азів англійської мови, але одержав категоричну відмову. Отож дає уроки у своєму мешканні, що їх день у день відвідують різні молоді особи, твердячи, що застосований ним метод надзвичайно ефективний...

Лист десятий

... Громадянин австрійської держави мусить за все, чим він користується, платити. А позаяк повітрям він також користується, то невдовзі йому доведеться платити ще й за це. Раніше шкільне і професійне навчання не вимагало якихось особливих коштів, тим

паче, що всі гімназії, ліцеї, академії, університети і т.п. із давніх-давен мали свої власні постійні й достатні прибутки. Аж ось з'явився раптом закон, згідно з яким учням нижчих класів присуджено щомісяця платити одного талера, а тим, що навчаються у вищих, — три флоріни (назва англійської золотої монети, що відповідає двом шиллінгам. — Б. Г.)...

Хто терпить од цього найбільше, як не середні верстви населення, хоча саме вони — визнати це вимагає елементарна справедливість — постачають державі найкращих і найкорисніших учнів?... Нехай, мовляв, не посилають своїх дітей до вищих шкіл! Яка жалюгідна, деспотична пропозиція! А чому ж бо ні? Раз міщанський син має кращу голову для навчання, аніж князівський, то чи сміємо ми чинити тому перешкоду в тому, щоб заслужено, завдяки власним зусиллям, він зайняв колись пост, який призначила для нього сама добра й мудра природа?...

Львівський університет — це немовля, яке потребує обережного, делікатного, материнського догляду. Введення плати за навчання є для цього дитяти їжею, що її воно навряд чи перетравить. На юридичному факультеті плату вносять біля десяти, на філософському — п'ятнадцять слухачів. На медичному їх усього вісім, і жоден не годен платити. Тим, хто не платить, дозволяється, правда, відвідувати школу, але вони не мають права складати офіційні екзамени й одержувати від вчителів свідоцтво своєї пильності, своїх успіхів. А це означає, що перед ними закривається в майбутньому шлях до значних постів, до просування по службі не тому, що вони нездібні, а лише тому, що вони за три флоріни не змогли купити собі у держави дозвіл на освіту для її ж, держави, блага!...

Лист одинадцятий

... Плата за навчання є для наукового прогресу такою ж шкідливою, як конкурси для викладачів кафедр для виявлення і підтримки істинних наукових заслуг. Ще ніколи не було таких сприятливих умов для інтриг, упередженостей, ще ніколи так не ігнорувалася кваліфікація, як під час оцих конкурсів. На кожному факультеті, що йому довірено комплектування якоїсь кафедри, застосовують при цьому свої власні інтригантські прийоми, в кожного професора є свої власні любимчики, які співають йому дифі-

рамби і його обожають. Професор нині зацікавлений лише в тому, щоб прославити свою систему, свій метод навчання, ба навіть найбезглуздіші свої примхи. Тож він робить усе можливе, аби заповнити кафедру людьми свого власного щтибу, щоб вони потім розхвалювали і його самого, і його наукову систему. Таким чином, ілюмінат підтримує ілюміната, езуїт – езуїта, масон – масона. А коли обраний одностумець є ще й підлабузником, блюдолизом, рабським наслідувачем чужої, до того ж невірної сприйнятої ним наукової системи, то неважко собі уявити, що з цього виходить. Тому-то частенько й виникає питання: чому професором став саме цей, а не хтось інший?... Кінець кінцем чоловік, відомий своїми знаннями, який завдяки своїм гарним, корисним працям здобув певний авторитет, боїться взяти участь у конкурсі, бо за таких обставин конкурування з протегованим лайдаком означає ризикувати здобутим заслуженим авторитетом: адже на конкурсі можуть віддати перевагу протегованому лайдакові й поставити під сумнів право дійсно висококваліфікованого фахівця на зайняття кафедри, його кваліфікацію взагалі...

Лист двадцять дев'ятий

Сільський священник щодо зовнішнього вигляду і звичаїв мало відрізняється од селянина. Мешкає він в убогій хатині, оре, пиячить, злидарює, як і той... На селі нікого не дивує, коли священник крокує обіч свого коня чи осла в пошарпаній одежині, з люлькою в зубах і батогом в руці. Від селянина відрізняє його лише білий, звичний для священників, комірець. Декотрі з них дудлять горілку, як воду, мало не щодня бувають напідпитку... Мені дуже кортіло познайомитися ближче з котримсь із тутешніх священників, й управитель маєтку із В^{xxx} повів мене до священника свого села. Було по обіді. З дверей жилої кімнати вийнуло на нас густим горілчаним чадом, коли ми ступили на поріг. Бравий душпастир був справді трохи захмелений, проте говорив досить тямуще, й зустрів нас з своєюрідною улєсливою і догідливою чємністю...

У церкві священник перш за все показав нам найціннішу зі своїх ікон – ікону святого Миколи, патрона села. Він упав перед ним на коліна... й вибалушеними очима, значуще дивився на мене, бо я не

наслідував його прикладу. Він довго розповідав мені про численні чуда й благодаті, що ними великий Микола оццасливив їхнє село...

Лист п'ятдесят перший

Про місто Львів... Воно побудоване досить планомірно, вулиці простягаються прямо, й декотрі з них доволі широкі й зручні.

Місто має чотири брами: краківську, галицьку, нову та езуїтську...

Ринок являє собою гарний, великий, рівномірний чотирикутник з гарними, великими, чотири — і п'ятиповерховими домами, що збудовані за найкращими італійськими зразками й творять прямі ряди...

Чистоту в місті підтримують полонені. Лише від поліції залежить, що комунальні служби працюють погано. Полонені виконують свою роботу з явною недбалістю...

Усього в місті сім церков... Найгарнішими є Домініканський собор і церква міноритів, тобто монахів-францісканців.

З-поміж церков, які бачив я у Львові, в Галичині узагалі, мені винятково подобалася лише одна — парафіяльна церква в повітовому містечку Дукла, що її збудував шляхетний, досі оплакуваний своїми підданими граф Георг Бандолін фон Мнішек. Вона сповнена смаку, проста, й величава у своїй пишності.

Лист п'ятдесят другий

Львів. На міській вежі тримають кількох сторожів, щоб удень і вночі звуками труб, які немилосердною какофонією ріжуть слух, зі смутком попрощатися з кожною збіглою годиною...

Усіх церков і монастирів є дев'яносто п'ять, ченців і черниць сімсот, двоє архієпископів і один єпископ.

Архієпископ латинської церкви, Сераковський, служив колись у війську офіцером, згодом зробився священником унаслідок святенницької химери, що ним опанувала. Він перебуває здебільшого в самотній віддаленості од гріховного світу, що до нього він, видимо, ставиться не дуже прихильно...

Вірменський архієпископ, Августинович, має славу дуже сердечного, доброчесного, запопадливого, палкого священослужителя...

Російський єпископ, Беланський, посідає розкішний замок на гарному пагорбі, чверть години ходи від Львова, жилий будинок, Василіанський монастир й велику церкву, збудовану в якомусь особливому готичному стилі. З цього пагорба відкривається вид на ціле місто, на узгір'я і гори навколо; вид цей різноманітний і приємний...

Беланський є начебто шанувальником наук, зокрема теологічних...

Число євангелістів за короткий час дуже зросло внаслідок прибуття поселенців. За кілька років переселено до Галичини біля трьох тисяч родин. Їхній молитовний дім очолює проповідник Гофман, він не вважається великим оратором, що привертає до себе загальну увагу, та загалом він чоловік хороший, порядний, який на терпимість відповідає терпимістю...

Узагалі-то для полегшення крайнього убозства, для усунення жебрацтва, для подолання дармоїдства поки що не зроблено нічого. Перед церквами, перед міськими брамами, на вулицях аж кишать жебраками й злидарями...

У зимову пору біднота, яка не має мешкання, одягу, дерева на опал, по голову зашивається у купи сміття, що стирчать обабіч вулиць, аби в отакий спосіб захиститися від лютих морозів...

Лист п'ятдесят четвертий

Львів. Місто оточене навколо валами й двома ровами. Прогулянка по смужці землі, що здіймається межі ровами, була б вельми приємною, коли б рови не були вкрай забруднені мулом, смердючою водою в калабанях й усіляким непотребом...

Передмістя Львова дуже великі, декотрі простягаються на півмилі й більше в довжину, але забудовані вони здебільшого поганими, непоказними домами. Та вже з'являється чимало гарних і показних домів упереміш з сільськими хатами, оскільки йде бурхливе будівництво...

Лист п'ятдесят п'ятий

Львів. Місто розташоване в глибокій долині, навколо воно оточене горами й пагорбами... По всьому місту здіймаються вгору

вежі, церкви, шільні ряди будинків найрізноманітніших форм і розмірів, дуже старих і недавно споруджених. Палаці, церкви, монастирі сусідять з приємними і цікавими парками, де ростуть різні види дерев і кущів, де все добре продумано й доглянуто... А сама природа на сонячних узвишсях побудувала свій власний парк — найвеличніший витвір садового мистецтва. Тут чергуються лісі піщані пагорби й стрімкі урвища з гірками, порослими барвистими, милими квітами, травою, кущами, смереками, березовими гаями, а в даліні видніються темні нескінченні дубові ліси...

Із Замкової гори, що одержала свою назву від якогось старого, давно знесеного замку, гори, що є найвищою і найстрімкішою, відкривається ще приємніший вид на місто та його околиці...

Та як часто на фоні цього божественного краєвиду мене пронизувала болісна думка про те, яким злиденним, здичавілим, безпросвітним є життя народу посеред цієї природної краси й величі. Мое серце обливалося кров'ю. Адже людина, пан світу, безсила перед тиранією і рабством, й деспотизм нехтуючи людською гідністю, держить народ в ганебному ярмі! Пойнятий меланхолією, з болем у серці, я не міг довше втішатись красою природи, несумісною з нестерпними думками про несвободу...

Ц.Ф.Е. Гаммард

**ПОДОРОЖ ЧЕРЕЗ ВЕРХНЮ СІЛЕЗІЮ
ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРАТОРСЬКОЇ АРМІЇ
В УКРАЇНІ
(1787)**

Розділ сьомий

**ПОГЛЯД НА УКРАЇНУ ВЗАГАЛІ, НА ЇЇ МЕШКАНЦІВ,
РОДЮЧІСТЬ ЗЕМЕЛЬ І ТОРГІВЛЮ**

До тих провінцій Королівства Польського, що заслуговують на увагу з огляду на їхнє положення і родючість, а також на їхніх жителів, належить передусім Україна, край, який чекає лише на

більший гурт запопадливих і дбайливих людей, щоб завдяки їх рукам зробитися Каною Європейською (в Біблії – Кана Галілейська – країна божественної благодаті, тут Ісус Христос звершив своє перше чудо, перетворивши воду на вино. – Б. Г.), для чого природа обдарувала її стількома невичерпними і жаданими властивостями... На жаль, з виглядом цього краю аж ніяк не гармонує духовний стан його народу... Чим далі на Схід, тим більше подибуємо людей дебеолої, сильної, вайлуватої будови, що виявляють подеколи риси азіатської гідності та владності...

Натура цього народу посідає усе, що тільки вимагається від талановитого, але нецивілізованого народу. Побачивши якусь річ, вони миттю її збагнуть і відтворять, навіть коли йдеться про складніші речі в мистецтві чи в ремеслі. Цьому народові бракувало лише шкіл і навчальних посібників, щоб витіснити усіх чужоземних митців і ремісників...

Розділ восьмий

ПРО КУЛЬТУРУ КРАЮ, ТВАРИННИЦТВО, РІЛЬНИЦТВО, РОСЛИННІСТЬ, ТОРГІВЛЮ ТА МАНУФАКТУРИ

Україна лише століття тому піднялася з хаосу, в якому перебувала упродовж цілої низки запеклих і кривавих воєн, котрі Польща вела із Портою (вживана в європейській літературі та дипломатичних документах назва уряду Османської імперії, а іноді й самої імперії, тобто султанської Туреччини. – Б. Г.), й набула того рівня культури, на якому ми нині її бачимо. Її землі завжди були місцем розташування, а її мешканці – вершинами армій, що звикли воювати, любили дозвілля, задовольнялись тим, що дарувала їм дика природа... Не завжди природні властивості і родючість ґрунту є благом для людини, тож майже всі народи, потреби яких так щедро задовольняла природа, не виявляють високого духовного розвитку, що є наслідком неробства, недостатнього напруження своїх розумових здатностей для пошуку засобів, щоб власними уміннями запобігти скупості природи. Навіть цивілізовані люди втрачають на цій землі свою запопадливість, до якої раніше вони звикли під іншим небом; вони робляться марнотратними, ліни-

вими, безтурботнішими й розпустнішими. І коли правителі надто поблажливі або пасивні й не дбають про засоби, за допомогою яких можна було б стимулювати й підтримувати їхню працьовитість, то вони, урешті-решт, повертаються до стану своєї нецивілізованості. Такий результат спостерігаємо в більшості створених там колоній, жителі яких почасти перейняли від тубільців майже всі їхні пороки, тобто натуралізувалися...

Як тільки ступиш на Україну, відкриваються перед нами величезні, незорі хлібні поля й рівнини (степи), що на них природа розстелила найпрекрасніший квітневий килим, над яким подекуди здіймаються острівці вербини, березові й вишневі гаї. А які цілющі зела дожидаються тут свого збирача й дослідника! Повітря напоєне скрізь благородними й різноманітними запахами, гудуть джмелі й шершні, струшуючи зі своїх крилець квітковий пилок...

Розділ дев'ятий

ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ, ЇЇ ГРАНИЦІ, ХАРАКТЕРИСТИКА ЇЇ ГРУНТІВ, ДОРІГ, МОСТІВ, СІЛ ТА МІСТ ТОЩО

... Українські села, попри примітивність способів їхнього будівництва, мають набагато чепурніший вигляд, аніж на решті польського краю, бо здебільшого вони тонуть в гаях, або ж розташовані хуторами навколо пагорба чи обабіч яру. Вже Гійом Левассер де Боплан (французький військовий інженер, який за дорученням польського уряду керував будівництвом фортець на Південній Україні й 1650 року опублікував "Опис України". — Б. Г.) згадує про чагарники як ослону українських сіл; вони правили за сховища й захистки для селян під час нападу татар... Як й кожна селянська садиба, села й міста обведені ровом і своєрідним палісадом (старовинна оборонна споруда у вигляді частоколу, із товстих, загострених зверху колод. — Б. Г.) висотою від чотирьох до п'яти футів (одиниця довжини, що дорівнює від 28,5 до 32,5 см. — Б. Г.). Таким чином, кожную садибу можна розглядати як окрему малу фортецю або як частину великої фортеці, ці споруди теж перейняті від тих неспокійних часів, коли на Україну нападали татарські орди, обходячи її уздовж і впоперек...

Усі церкви грецького обряду здіймаються над селом трьома банями – символом трійці, причому середня, що уособлює Бога-Отця, є більшою, ніж ті, що присвячені Богові-Синові і Богові-Духу... На кожній з бань установлюється хрест із двох поперечок, обмотаний колючим дротом. Здалеку вони скидаються на наші громовідводи... Вони споруджені, як й по всій Польщі та Росії, з колод або дощок й рясніють строкатими оздобами, іконами; зокрема їх багато на вівтареві й на стінах... Православний священник не має про Бога, його прикмети найменшого уявлення. Від решти людей у церкві він відрізняється лише знанням церковного ритуалу, ненастанним проказуванням “Господи помилуй”, бороною та засмальцьованим облаченням...

Мені важко виділити котресь із міст України, бо всі вони збудовані на один манір й найбільшу частину їхнього населення становлять євреї. А втім, місто Немирів (селище міського типу на Вінниччині. – Б. Г.), що належить принцу Вінсенту Потоцькому, власникові фабрики вибивного ситцю, є, безперечно, найбільшим як з огляду на кількість вулиць, будинків, фабрик, так й інших споруд, і коли б принцеві вдалося знов перенести широковідомі ярмарки з Бердичева до Немирова, то через кілька років Немирів став би одним із перших міст України. У місті налічується близько чотириста домів, збудованих за однаковим планом й заселених головним чином євреями. Усі доми одноповерхові, каркасної (фахверкової) конструкції. Вхідні двері зразу ведуть до кімнати, внаслідок чого в будинках холодно й сиро, а також брудно, що робить їх схожими на стайні для худоби в Німеччині та інших країнах. Та оскільки усі шинкарі мають право торгувати пивом, медом і горілкою, то євреї вважають такий метод будівництва найзручнішим. Він дозволяє їм до того ж винаймати житло приїжджим...

У Немирові чотири церкви, одна уніатська, дві католицькі та одна протестантська. Дві з них являють собою масивні будівлі в античному стилі. Вже багато років вони стоять недобудованими знизу до самих бань, тож складається враження, що їх спорудили лише для того, щоб цими руїнами надати місту поважнішого вигляду. Багато починати й нічого не доводити до кінця є негативною рисою поляків. Для виконання задуманого їм бракує не так доброї волі, як настирливості і заповзяття...

Усі інші міста України непоказні, погано збудовані, тут немає поліції, фабрик. Могилів (нині – Могилів-Подільський, місто обласного підпорядкування Вінницької області. – Б. Г.) над Дністром, і Бердичів заслуговують на увагу лише з огляду на тамтешні ярмарки і Чуднів (селище міського типу Житомирської області на ріці Тетерів. – Б. Г.) з огляду на розпочате в ньому будівництво фабрик...

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ

... По-перше, це – торгівля кінями, які почасти вивозяться з України командуванням німецьких армій, почасти євреями.

По-друге, забійну худобу на Україні закупляє Сілезія та Німеччина, й доставляється вона туди через Бріг і Вроцлау, а, також балтійські країни.

По-третє, зерно, горілка, мед і калій доставляються спершу на возах до Бугу, звідти до Вісли й через Ельбінг (нині – Ельблонг. – Б. Г.) та Гданськ далі.

По-четверте, віск, сало і бджолиний мед вивозяться до Німеччини тим же шляхом, тобто через Ельбінг та Гданськ, але водночас й через Броди, що в Галичині, а також через Люблін і Краків.

По-п'яте, невичинені шкури й хутрянні товари, за якими на ринок містечка Бердичева приїжджають купці з усього Сходу. Вивіз цих продуктів до Німеччини значно зменшився, відколи було збудовано шкіряні фабрики поблизу австрійського кордону та в Немирові. Ця важлива торгівля перебуває сьогодні в руках бродівських євреїв, які майже не мають конкурентів. Продуктами краю є шкури вовків, лисиць, куниць, тхорів, коричневі та білі ягнячі шкури.

По-шосте, вивозяться, хоч й невеликими партіями, вовна, льон та конопля. Мешканці краю здебільшого переробляють ці продукти самі.

Торгівля з Туреччиною не набрала широкого розмаху. Туди вивозять головним чином трохи деревини, сала, бджолиного меду й зерна. Зерно купують турецькі прикордонні застави в Молдавії та Бессарабії, зокрема у неврожайні для Туреччини роки.

ВНУТРІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ

По-перше, Україна завозить кухонну сіль з Молдавії, натомість кам'яну сіль із Трансільванії (історична область в Румунії. — Б. Г.), куди вона через австрійський кордон по Дністру потрапляє із Маріуполя, а відтак розвозиться по Поділля, по Україні й навіть далі.

По-друге, для нижчих прошарків шляхти і війська закуповуються сукна середньої якості та грубі. Перші постачаються на Україну почасти із Вроцлава й горішньосілезьких фабрик, другі натомість — з центральної Польщі. Представники вищої шляхти носять здебільшого англійські та французькі сукна, що їх вона одержує через Варшаву або через своїх комісіонерів безпосередньо зі столиць тих країн.

По-третє, почасти із Сілезії та Швейцарії, почасти з Голландії одержує Україна полотно, панчохи й риболовецькі снасті; інколи ці товари завозяться з містечок навколо Кракова, з Чехії та Моравії. Обсяг споживання цих товарів на Україні невеликий, бо навіть поляк, що з ніг до голови одягається в усе французьке, залишається й в цьому відношенні вірним французові, своєму наставникові, віддаючи перевагу сорочці з грубого полотна і брюссельському мереживу.

По-четверте, товари з вибивного ситцю і бавовни надходять на Україну здебільшого з пруських фабрик, з Рейха (тобто з Німеччини. — Б. Г.) і Туреччини...

По-п'яте, товари з шовку закуповуються в Пруссії, Франції, Швейцарії та Туреччині.

По-шосте, товари із сталі Україна купує в Нюрнберзі, із міді та заліза — в Угорщині і Трансільванії, аптекарські товари та усілякі ліки — із Сілезії, Франкфурта і Саксонії, цукор, каву і прянощі — в Гданську, в Ельбінзі і в Туреччині.

По-сьоме, вино Україна завозить з Угорщини і Валахії (назва історичної області в Румунії. — Б. Г.), в'ялену тріску, оселедці, сир — з Ельбінга і Гданська. Тут споживають англійське пиво, французьке вино, турецькі та грецькі апельсини, цитрини, фіги,

фініки, родзинки, сухофрукти, горіхи, тютюн. Останній потрапляє сюди контрабандним шляхом, до того ж у величезній кількості, як, зрештою, повсюди...

Яким довгим та різноманітним не був би список привізних товарів, то в країні, жителі якої обмежуються у своєму побуті найнеобхіднішим, перевага усе ж залишається на боці зовнішньої торгівлі. Остання приносить найбільші прибутки євреям (про що вже згадувалося вище), грекам, а також шляхті, яка тісно зв'язана з обома зайнятими торгівлею народами...

Щоб народ України став дбайливим і працьовитим, необхідно звільнити його від ярма кріпацтва, або принаймні зробити це ярмо стерпнішим, всю без винятку молодь посилати до шкіл, аби вона уже з раннього дитинства не мала змоги переймати од своїх батьків шкідливих звичок, породжених довгими роками кріпацтва. Лише тоді, припускаю, могло б вирости нове покоління людей, здатних користуватися багатючими плодами природи, примножуючи їх, здатних усунути зі шляху до своєї цивілізованості як фізичні, так й моральні перешкоди. Що династична форма управління державою відкриває для цього менші можливості, ніж усяка інша, засвідчує історія, давня і новітня, усіх подібних держав...

У минулому й певною мірою ще й нині українець або козак бачить своє покликання в тому, щоб захищати землю своїх пращурів од вторгнень турків і татарів. Тим часом, від свобод, що ними користувався цей демократичний волелюбний народ під польським владарюванням аж до Сігізмунда III (Сігізмунд III Ваза, 1566-1632, король польський від 1587 року. — Б. Г.), залишилась одна тїнь, коли значна частина України перейшла до Росії. І все ж якоюсь мірою те, що російські самодержці використовували цей народ постійно для воєнних цілей, знаючи його войовничу природу, рятувало народ від розкладаючого впливу рабства і деспотизму на його дух і тіло. Та з бігом часу поневолений народ майже зовсім утратив свої давні позитивні риси...

Йозеф Рорер

**СПОСТЕРЕЖЕННЯ ПІД ЧАС ПОДОРОЖІ
ВІД ТУРЕЦЬКОГО КОРДОНУ
ЧЕРЕЗ БУКОВИНУ,
СХІДНУ Й ЗАХІДНУ ГАЛИЧИНУ,
СІЛЕЗІЮ ТА МОРАВІЮ ДО ВІДНЯ
(1804)**

Лист восьмий

Львів, 30 листопада 1802 року.

... На розпорядження монарха (йдеться про Йозефа II, який був співправителем своєї матері Марії Терезії в австрійській імперії; скасував 1781 року особисту залежність селян від поміщиків, збільшив податки для привілейованих верств, вимагав незалежності держави од церкви, піднесення рівня сільського господарства й промисловості. Здійснені цим видатним представником освіченого абсолютизму реформи названі дослідниками епохою йозефінізму. — Б. Г.) перевезено з Відня до Львова славнозвісну бібліотеку Гареллі й засновано тут власну університетську бібліотеку. Й вже торік бібліотека одержала з державної каси 6 тисяч гульденів, що були витрачені передусім на будівельні роботи. Хоча бібліотека винятково багата на книги з природознавства, відвідують її лише одиниці. Справжня причина цього полягає, безперечно, в тім, що науковці мало цікавляться проблемами природознавства. Це тим прикріше, що край надзвичайно багатий невикористовуваними досі скарбами, до яких я залічую передусім залізо, кам'яне вугілля, мармур. Лише професор Гаккет працює над літературою з такою ж запопадливістю, як він це робив у свої молоді роки... Недавно мені стало відомо, що він одночасно зі мною завершив написання книги про слов'янські народності з тою тільки різницею, що я вже 1801 року подав свою розвідку про слов'ян в австрійській монархії імператорсько-королівському цензорові у Відні, як це звикле робиться. Та позаяк ми під час написання своїх праць не обмінювалися думками, то зіставлення

їх може становити певний інтерес для науковців: тих, хто цікавиться народним життям...

Окрім Гаккета, маємо ще кількох лікарів, у котрих є зразкові бібліотеки медичної літератури, як от у професорів Гільдебранда, Кнее, Краузнеккера, Массока. Дехто вже придбав собі з Відня гальванічний апарат. Завдяки їм вже стало досить звичним щеплення від коров'ячої віспи. На художню, мистецтвознавчу та філософсько-естетичну літературу найбагатшою у Львові є бібліотека графа Жевуського. Її власник милостиво повелів пускати в бібліотеку кожного бажаючого й найперше приїжджих...

Лист дев'ятий

Львів, 28 грудня 1802 року

... Одному Богові відомо, чому містечку Куликову випала така доля, що тільки почувши його назву, люди починають посміхатися. Те саме я спостерігав у Відні, коли заходила мова про село Ейпельдан. В Куликові, як, зрештою, в кожному галицькому містечку, дома нічим не відрізняються од селянських хат. Зате розташування над озером робить містечко набагато привабливішим від інших, які здебільшого не обдаровані природою так щедро. Але Куликів цікавий для мене ще й з іншого боку. Я бачив, як там прості русняки (тобто русини, українці. — Б. Г.) виготовляли вовняні ковдри, а також довідався, що покійний князь Радзівіл велів кільком тутешнім хліборобам навчатися цієї роботи. Жаль, розмірковував я про себе, що ніхто не підтримує цих людей заснуванням мануфактурного виробництва вовняних ковдр. Звичайно, звучить набагато інтригуюче, коли хтось каже, що купив собі турецькі настінні килими, але вирішив застелити ними підлогу...

Лист десятий

Львів, 13 січня 1803 року

... З боку уряду було виявлено турботу про вбогих людей з огляду на нинішню люту зиму: в кожному з чотирьох передмість — краківському, жовківському, галицькому та личаківському — для

них опалюється одна кімната. Але що значать ті чотири опалювані кімнати для 42-45 тисяч населення! Покійний суперінтендант Вагеманн провів спеціальне дослідження: на основі списків бідноти у містах Магдебург, Гамбург, Філадельфія і т.д. він вирахував, що на 20 тисяч мешканців міста припадає в середньому тисяча вбогих. Припустимо, що у Львові лише 40 тисяч мешканців, то за підрахунками Вагеманна в місті є щороку дві тисячі вбогих. Нехай з них захворіла взимку лише одна чверть, тобто п'ятсот чоловік — чи зможуть вони знайти собі притулок в чотирьох чи п'яти малих опалюваних кімнатах?..

... Навіть чимало здорових людей через тріскучі морози, які проникали до мешкань крізь мури, позбавлені були змоги працювати. Не маючи грошей на дрова, вбогі шевці заповзали вдома під солом'яні матраци, або, щоб не закоцюрбнути, подавалися до шинків, й там пропивали останнього крейцера, здебільшого ж пили в борг. Були серед армії злидарів й такі, яким шинкарі не хотіли боргувати, тож вони змушені були жебракувати. О, як мені дуже хотілося б, щоб існували румфордівські суповарильні, щоб хоч скільки-небудь допомогти цим бідним людям! На жаль, **у Львові даремно апелювати до почуття людяності і милосердя, які у високій мірі притаманні мешканцям Праги.** В монархії Прага взагалі виділяється й духовною культурою, і міською промисловістю, не кажучи вже про шляхетність і доброту пражан. Там вже давно функціонують чотири румфордівські кухні для приготування супу. Їх сплачують спільно шляхтичі, урядники та вчені. А незабаром там з'являться ще дві нові кухні для злидарів...

... Ніхто, на жаль, не дбає в Галичині про те, щоб навчити простих людей, що бажають працювати, якогось ремесла, щоб вони могли заробити на свій прожиток. У Саксонії навіть лісоруби сидять взимку за виготовленням мережив і в'яжуть на дротиках, тоді як наші селяни засуджені на ледарювання. Чи не пора, зокрема в зимову пору, залучити людей до різних занять, які дають прибуток?..

Нинішньої суворої зими лише у львівському окрузі, якщо вірити газетам, замерзло 32 осіб. А це значить, що по всьому краю таких випадків сотні! Й можливо, половину замерзлих ще можна було врятувати, коли б негайно, як тільки їх знайшли, були виконані

всі необхідні заходи для повернення їх до життя. Та про що можна говорити, коли навіть столичні університети, навіть окружні хірурги не посідають потрібних для швидкої допомоги аптечок. Скриньки з набором ліків є вже в багатьох австрійських і богемських селах завдяки гуманним діям тамтешніх великих поміщиків. Зрозуміло, що для здійснення швидкої допомоги необхідно також, щоб в усій австрійській монархії жодного рибалку не приймали до гільдії рибалок, жодного священика не допускали до зайняття парафії, жодного претендента на посаду начальника поштового відділення не допускали до цієї роботи, поки вони не мають необхідних знань і навичок для лікування замерзлих, але ще не мертвих людей. Поки ми цього не доб'ємося, доти не можемо лестити собі, що в нашій державі медична поліція стоїть на найвищому рівні...

Лист п'ятий

Станіслав, 25 листопада 1803 року (Станіслав – колишня, до 1962 року, назва міста Івано-Франківська. – Б. Г.).

... Пропоную стислу характеристику місцевостей, про котрі ми знаємо стільки ж – я ніскілечки не жартую, – скільки й про іспанські села! (в німецькій розмовній мові вислів “іспанські села” означає щось зовсім незрозуміле або неймовірне. – Б. Г.)...

Я побачив тут повсюдне злидарство. Коли б селяни на полонинах у Станіславському окрузі охочіше займалися годівлею коней, рогатої худоби і овець, або, вірніше, коли б хтось подав їм у цій справі добрий приклад, то вони щороку не залишали б юрбами рідний край і не наймались би на найтяжчу фізичну роботу в родючіших місцевостях Східної Галичини або навіть за межами краю, як от в Угорщині чи Молдавії. Додому приносять селяни з тих мандрів мізерні гроші, бо, як правило, їм платять погано... На заробітки подаються найчастіше селяни із Ямни, Дорри, Лобової, Космача, Бабча, Дзіняча, Волосова, Глембокого, Хлебовська, Клубовців, Подлужа (це історичні назви; на географічній карті сучасного Івано-Франківська їх немає, за винятком Космача. – Б. Г.).

Село Ямна розташоване в семи милях від міста Станіслава, й у трьох милях од містечка Надвірної. В цьому гірському селі лише 351 родина має власну хату, яку тут називають “халупою”. Селяни не

посідають полів, навколо кожного дому є лише шматок огороженої землі, на якій вони вирощують картоплю та стручкові плоди.

Їхня худоба, яка, власне, повинна б бути їх основним заняттям, полишена напризволяще, вона сама мусить шукати собі корм, якщо він є поблизу. Кращі часи настають для худоби лише від місяця червня до вересня, коди вона пасеться на полонині. Рогату худобу і овець ямничани продають у Надвірній. Худоба і взимку, і влітку перебуває під відкритим небом. У селян немає стаєн, лише свої житла вони будують так, що дошки даху трохи нависають над вертикально – на прусський манер – зведеною стіною. Отож бідна худоба шукає трохи захистку од вітру, дощу чи снігу під стінами курної хати...

Коли хочеш з Надвірної чи Ділятина вирушити в подорож до Угорщини, то мусиш зробити дві переправи через ріку Прут. Речі при повноводді кладуть до човна, в якому поміщається щонайбільше п'ять осіб. Коневі доводиться поряд з човном перетинати річку плавом. Дорога до Угорщини веде через Яблунівці (нині – Яблунів. – Б. Г.) і є дуже нерівною і стрімкою, тому лише голод і злидні, або ж виняткова допитливість могли б спонукнути добровільно подорожувати такою дорогою.

До речі, ріка Прут заподіює жителям гірського села Ямничимало шкоди, бо кілька разів щороку ізолює їх від решти світу своїми повеннями і затопленнями. Беручи в цілому, тим паче з нашої точки зору, народу живеться тут погано. Картопля і квашена капуста, м'який сир, молоко і сироватка – ось повний список продуктів харчування. Коли ж прагнуть влаштувати собі святковий день, то дожидаються ярмарків у Надвірній або Солотвині. Тут в єврейських шинках вони так напамповують себе овочевою горілкою, що рідко коли повертаються в гори додому без кривавих бійок. Якщо хтось поранив свого родича топірцем, то тікає в Угорщину. Тим часом приятелі обох родин намагаються їх примирити. Коли примирення відбулося, винуватець повертається до свого краю...

Я побував у Ясені, Богородчанах, Рижньові (нині – Рожнятів. – Б. Г.), в багатьох інших селах і містечках – всюди панує апатія

і нудьга, що спонукають до пиятики. Як легко за таких умов зроби-тися пияком і не бачити, врешті-решт, іншої втіхи, окрім спожи-вання непідробленої хлібної горілки подвійного перегону!..

Містечко Надвірна ще в першій половині 18-го століття одержало охоронну грамоту від графа Сапеги. Тут вже давно панує міський устрій – це незаперечний факт. Шевці і ткачі мають тут власні гільдії. В Надвірній близько сорока ткачів, що виготовляють грубе полотно. Шевці та кушнірі продають свій крам на щотиж-невих ярмарках в місті, або ж везуть свою продукцію на ярмарки в Станіславі, Солотвині, Отрінії (нині – Отиня. – Б. Г.) тощо. Всі названі вище ремісники відрізняються од жителів гірських сіл тим, що носять закритий жупан з рукавами, оперізуються червоним поясом. Здебільшого полюбляють вони чоботи і хутряню шапку з верхом із кольорового сукна. Всі нарікають на погані заробітки. Щонеділі тут відбувається ярмарок, на який з навколишніх сіл везуть дрова, покрівельні дошки, колеса для возів, домашню пти-цю, картоплю і сіно. На чотирьох ярмарках, що тривають лише один день, продаються воли, вівці, глиняні горшки тощо... Надвір-нянські євреї широко відомі як заповзяті комерсанти. Все проходить через їхні руки: збіжжя, вино, горілка, сало, мед, віск, шкури, хутра, полотно, сукна, залізо та усякі ковальські вироби. Вони ве-зуть свій токар до Галичини або до гірських осель Угорщини...

Натомість ткач-християнин неохоче виходить з дому, вірніше, з єврейського шинку. Лише тоді, коли ніхто вже не дає йому в борг, він знову починає працювати...

Лист шостий

Галич, 27 листопада 1803 року

... Галич розташований над Дністром. Це місто було колись резиденцією королів. Нині воно таке жалюгідне, що його набагато правильніше було б називати єврейським гніздом. Я велів завезти мене на Караїмську вулицю. Тут живе одна єврейське секта, до якої я вже з віддалі почував глибоку повагу. (Караїми – етнічна група турецького походження, що постала внаслідок змішування рештків хазарів із первісною половецькою народністю – кипчаками.

Збереглися в Криму, звідки наприкінці 18-го століття прибули до Польщі, зокрема в Галичину. Релігія караїмів, визнаючи тільки перших п'ять книг Ветхого Завіту – так зване Мойсееве П'ятикнижжя, відокремилася у 8-му столітті од іудаїзму. – Б. Г.). Вони мешкали в низеньких будиночках, які ззовні нічим не виділялися; до будиночків прилягали поля, на яких вирощували тютюн і турецьку пшеницю. Позаяк у мене був намір зустрітися з верховним священиком караїмів, то я дуже зрадив, коли юнак, мій супровідник, раптом вигукнув: рабин караїмів он там, на вулиці, йде в нашому напрямку, звичайно, випадково. Я зупинив караїма, й польською мовою сказав йому, що чув багато доброго про общину, яку він очолює; і я ніяк не зміг притлумити в собі бажання познайомитися з чоловіком, який править за зразок для такої чеснотливої общини. Караїм подав мені руку, й сказав: – Похвала належиться моему попередникові, бо рабином я став лише кілька тижнів тому. Авжеж, ми втратили дуже славного чоловіка. – Почувши це, я пройнявся до нього ще більшою повагою.

Бельзацер Гаккет,

професор природознавства і медицини
Львівського університету

**НАЙНОВІШІ ПОДОРОЖІ ПО ДАКІЇ
ТА САРМАТІЇ, АБО ПІВНІЧНИХ КАРПАТАХ,**

У 1792 - 1793

**З ПРИРОДОЗНАВЧО-МЕДИЧНИМИ
ТА ЕТНОГРАФІЧНИМИ ЦІЛЯМИ.**

Частина третя. Нюрнберг, 1794

Розділ дванадцятий

Латинська назва міста – “Леополіс”, поляки називають його «Львув», німці – «Левенбург» (замок, твердиня Лева – Б. Г.) або «Лемберг». Останню назву вважаю цілком хибною. Висота землі над рівнем Чорного моря дорівнює 28 дюймів (2,51 см. – Б. Г.).

До річі, рівень останнього вищий, аніж Середземного моря, а рівень Середземного моря вищий, аніж рівень Океану. Ця значна різниця є головною причиною того, що жодна ріка не тече з Карпат, у цей бік, а також того, що на відкритому просторі не визрівають жодні ніжні рослини. Місто розташоване в котлі й з усіх боків оточене піщаними, вапняковими, гіпсомергельними пагорбами. Лише в північному напрямку є вузький коридор на рівнину, куди й стікаються ці мізерні запаси води, які посідає місто. У цій здебільшого багністій місцевості знаходять подекуди торф, а на схилах пагорбів – глину для випалювання цегли. При виході на рівнині стоїть піщана Лиса гора, або Гологора висотою у 53 махові сажні. Багато німців називають її Замковою горою, бо колись там стояв замок. Та замки руйнуються, а гори залишаються. Оскільки, ця гора звернена до міста, то роблять велику помилку ті, хто її зносить або перетинає, бо вона дуже захищає від частих тут північних вітрів. Як уже сказано, стояв на горі замок ще на початку австрійського панування. Споруджувати його почав князь Лев, другий син короля Данила. Замок мав начебто дуже оригінальний вигляд, на жаль, був розібраний захланними людьми...

Оскільки досить рівномірно розбудоване місто лежить на малій рівнині, що являє собою дно котла, то передмістя, які налічують 2759 домів, простягаються у формі кутів зірки в ущелини й навіть на пагорби. Тож разом із численними садами, що ростуть між передмістями, усе скидається на прекрасний амфітеатр. З кожного передмістя, а саме: жовківського (північного); бродівського (східного), галицького (південного) та краківського (західного) можна окинути зором усе місто, яке в давнину було оточене бастіонами. В центрі є дуже великий майдан, а посеред майдану стоять ратуша й інші будівлі, творячи з великого майдану чотири подовгасті майдани, обрамлені доволі високими будинками в італійському стилі. Той, що належав колись видатному полководцеві і королеві Янові Собеському, справляє найкраще враження. Його нинішній власник, граф Жевуський і староста дрогобицький, докладає усіх зусиль, щоб і гарним інтер'єром, і зовнішніми оздобами будинок нагадував тутешнім людям про цього доброго короля. Обабіч прямих вулиць стоять у місті одні кам'яні будівлі, яких

налічується 322. Лише в передмістях, де подибуємо також палаци, можна побачити й дерев'яні хати. Та через кілька років вони перетворяться на кам'яниці.

Єдиним серйозним недоліком міста є те, що воно не має води, тобто тут відсутня ріка. Цього не можна сказати про жодну столицю європейських королівств. Правда, в географіях згадується про ріку Полтву, але це перебільшення, бо йдеться про такий маленький потічок, що його влітку може по дну перебігти щур... Питну воду місто поки що в достатній кількості бере з маленьких джерел, яких надовго не вистачить. Справа в тім, що для безперервного й зростаючого будівництва розкопуються в пошуках будівельного матеріалу (каменю тощо) пагорби навколо міста, внаслідок чого джерела висихають, бо їх більше не захищають дерева й чагарник на пагорбах.

Коли 1772 року місто стало володінням кайзера (Йозеф II, співправитель Марії Терезії, своєї матері та імператриці Священної Римської імперії. — Б. Г.), в ньому та його передмістях налічувалося 72 церкви. Нині Львів має лише п'ять церков: 1) латинську, 2) вірменський кафедральний собор, 3) парафіяльну (приходську) церкву, при якій перебувають ще домініканці, 4) колишню єзуїтську церкву і 5) руську уніатську. Потім є ще близько 15 церков у передмістях поряд з красивим, розташованим на узвишші грецьким собором, поблизу якого міститься також резиденція єпископа, яку видно з усіх куточків міста й передмість... Я сказав «близько», бо реформа ще не закінчилася, всі інші церкви знесено або ж перетворено на тюрми, робітні будинки, митниці, комедійні театри, крамниці, лікарні, бібліотеки, фабрики... Усього населення налічується 40 тисяч: 14 тисяч євреїв, рівно стільки ж русинів і поляків. Решту становлять вірмени, німці, угорці, богемці, райці (серби православного віросповідання. — Б. Г.). Єпископів є троє: грецький, латинський та вірменський, а також головний рабин для усього краю...

Невимовно багато вистраждало місто Львів від пори свого заснування. Останнім часом його спустошували і руйнували татари, шведи, конфедерати (тимчасові польські військово-політичні союзи шляхти 16 — 18 ст. називали себе конфедераціями, а їх діячі — конфедератами. — Б. Г.) та гайдамаки...

Зі Львова ми вели дослідження у східному напрямку. За годину ходу здебільшого піщаною гористою місцевістю, порослою рідким лісом, ми досягли Винник – поселення німецьких колоністів. Колись тут намагалися посадити виноградники, однак ця ідея виявилася хибною. Нині у Винниках діє досить значна тютюнова фабрика, що дає місячний прибуток в сумі ста тисяч кайзерівських гульденів. Шваби та інші німці вирощують тут різні сорти тютюну. Кілька років тому хтось запропонував виготовляти упаковку для курильного тютюну не з муки, а із суміші червоної пластичної глини і муки. Спроба вдалася, завдяки чому економиться велика кількість борошна...

Іншим разом ми вирушили в північно-західному напрямку уздовж Полтви. Ми йшли рівниною, де піщаний ґрунт чергувався з болотистим. Подолавши кілька миль, досягли містечка Буськ, що омивається Полтвою і Бугом. Тут є шкіряна фабрика...

Понад Бугом ми продовжували нашу подорож до Сокаля – єдиної місцевості в Галичині, де ще водяться бобри. Разом із хвостом їх довжина дорівнює 4 – 5 фунтів, а вага – 50 – 60 і більше фунтів...

Уся ця смуга краю здебільшого рівнинна, поросла лісом, землі доволі родючі, зі значним вмістом піску...

Опівдні, ми наблизилися до містечка Рави (нині – Рава-Руська Жовківського району. – Б. Г.). Перед нами виринув цілий гірський масив середньої висоти під лісовим шатром. Під ногами відчувався пісковик. Підніжжям гір ми дійшли до Жовкви, де переважають мергелеві й глинисті ґрунти. В цьому містечку, де сьогодні перебуває окружне управління, стояв колись палац мужнього короля Яна Собеського. Розташована на схилі невисокої гори Жовква має красивий вигляд. Замок і межуючий з ним парк були колись розкішними, але будівля руйнується, замок перетворився на брукт, а від величезного парку залишилися тільки рештки (замок у Жовкві збудовано в 1596 – 1630 рр. – Б. Г.). Є тут ще кафедральний костюл, дерев'яні церкви Різдва і Трійці.

Від Жовкни до Мокротина – година ходи. Тут селян, що емігрували із Фальца (одна із земель Німеччини. – Б. Г.) заснували плантацію ревеню, яка існує вже близько восьми років. Коли я був у Мокротині 1792 року, то плантатори мали вже 36 тисяч

корневищ. Із них кілька тисяч буде вже цього року викопано для сушіння. Кілька років тому Двір зобов'язав львівських медиків почати досліди над цим сортом ревеню. Повідомлення не всі збігаються, але загальний висновок був такий: це справжній ревень, тільки слабший, ніж закордонний. Вже було споруджено приміщення для сушіння і т.п., що обійшлося в 12-15 тисяч гульденів, а може, й більше, одне слово, все було готове для виготовлення продукції. Тим часом з Відня, куди послали проби ревеню, надійшла відповідь: ревень непридатний. Та оскільки я особисто бачив плантацію, то, по-перше, стверджую, що це справжній ревень з лапатами загостреними листками, по-друге, що він діє так само, як австрійський, тільки слабше, бо я випробував його на собі, приймаючи 1-2 пучки, й кожного разу результат був позитивний. Таким чином, для держави, безперечно, корисно, коли в усіх лікарнях застосовуватимуть цей ревень, а не інший ревень, бо свій коштуватиме пару гульденів за фунт. Не біда, що лікувальна доза буде трохи більшою. Нам відомо, що його з успіхом вирощують в Англії, Нижньому Пфальці та Голландії, то чому не мало б бути можливим й тут, де ця рослина так прекрасно себе почуває. А що коли в Відні медики були введені в оману комерсантами? А може, вони одержали погані зразки? Боюся, що саме так і сталося. Як би там не було, ця справа потребує докладного вивчення, перше ніж поставимо на ній хрест.

Позаяк в цій місцевості не було більше що досліджувати, то я поділюся своїми міркуваннями з приводу того, звідки походить назва «Червона Русь». Крамер (Йоганн – німецький історик і філолог. – Б. Г.) був начебто першим, хто дав пояснення назв «Червона Русь» і «Біла Русь». До речі, російська імператриця (Катерина II Олексіївна. – Б. Г.), коли до Росії було приєднано такі землі, як Поділля, Україна і т. д., що були під Польщею, назвала їх «Красною» Руссю, тобто «червоною» або «чудовою». І справді – бо, ці нині вже російські землі (до Росії під час другого і третього поділів Польщі в 1793 та 1795 роках було приєднано Правобережну Україну, Білорусію, Литву і Курляндію. – Б. Г.) заслуговують на таку назву, будучи найкрасивішими українськими провінціями. Та оскільки зараз мовиться лише про Червону Русь, то спробуємо

з'ясувати, які природні фактори могли дати підставу для присвоєння їй такої назви.

Целларіус виводить епітет «червона» від червоного кольору глини, що є характерною прикметою цієї місцевості. Та оскільки, досліджуючи фізичні властивості Східної Галичини, я сходив її уздовж і впоперек, то мені краще, аніж Целларіусу, відомо, якого кольору тутешня глина. Можу запевнити, що червоної глини я не подибував ні разу. Далі я розповім про те, чим іще пояснюють появу назви «Червона Русь». Князь Яблоновський та інші виводять цей епітет від рослини, з коріння якої можна виготовляти червону фарбу. Немає сумніву, що йдеться про так звану кров'яну траву. Дехто стверджує, що назва ця походить від комахи, яку на Україні прозвали «червець». У польській мові вона відома як «багрянець», «багряна комаха», в німецькій — як «кошеніль» або «йоганнісбойт»; комаха розмножується і живе на корневищі цієї рослини...¹)

З усіма цими твердженнями важко погодитися, оскільки на території, яка носить ім'я Червона Русь, цих комах майже не буває хоча б тому, що тільки в селі Любешові (Волинської області. — Б. Г.) подибуємо де-не-де рослину, на корневищі якої вони живляться. Проте й тут русини ніколи або дуже рідко користуються її барвною речовиною. Для фарбування у червоний колір мешканці села застосовують виключно вільшану кору.

Натомість я добре пригадую ось що. На усій прикарпатській смузі, а саме, почавши від Поділля аж до ріки Сану (Сан, ріка у Польщі, частково на її кордоні з Україною, права притока Вісли. Бере початок у Східних Карпатах. — Б. Г.), смузі, що, власне, й становить Червону Русь, я щокрок нашттовхувався на кущі калини звичайної (буває ще калина цілолиста; з восьми дикорослих видів

¹ *Примітка перекладача.* Червець — хоботна комаха ряду рівнокрилих, яка живиться соками рослин, небезпечний шкідник сільськогосподарських культур і плодкових дерев. З барвної речовини, наявної в тілі самки цієї комахи, виготовляють яскраво-червону фарбу. Місяць червень також дістав назву (ще за часів древньої Русі) від цієї комахи, бо цього місяця починалося збирання червця, з якого красуні нібито робили рум'яна. Цей звичай зберігся до наших часів. У Панаса Мирного читаємо: «Уже в неї очі від безсонних нічок потускніли, личко поблідло — пожовкло, щоб закрасити його, приходилося підмальовувати червцем. І вона малювала».

калини на Україні поширені два види. — Б. Г.). Бо навіть там, де прорубано ліс, лісовий масив ще кілька років щільно вкривається калиновими чагарниками, що заважають молодій лісовій порослі. Крім того, в перший же рік квітують поширені в Галичині різні види зніту, вкриваючи порубки, узлісся, особливо згарища, дивовижно красивим килимом — рожевим або пурпуровим. Зніт швидко розмножується корневищами й росте здебільшого заростями. Це один із найкращих медоносів, а його листки годяться на салат. То чи ж дивно, що кияни та інші русини, навідуючись до цього краю здебільшого влітку, могли дати йому цю назву з огляду на обидві рослини, тим паче, що населення Галичини дуже полюбляє ягоди калини, бо вони кислуваті на смак, а тут узагалі найохочіше споживають кислуваті страви. От, приміром, я помітив, що в Галичині вживають іноді ягоди червоної бузини. Одне слово, те, що часто потрапляє на очі, могло більшою мірою позначитися на виникненні назви «Червона Русь», аніж те, що має тут дуже мале значення або ж ніякого. Коли б червоний одяг мешканців Покуття (історико-географічна область України, що займала Східну частину сучасної Івано-Франківської області, утворюючи «кут» між річками Дністром і Черемошем та Карпатами. — Б. Г.) був поширеніший на Червоній Русі, то можна було б припускати, що саме він спричинився до виникнення назви краю, як це вже мало місце в багатьох інших місцевостях... Назву цю могли придумати чужинці, бо люди чи народи, які раніше не бачили одне одного, розмовляють різними мовами, дають одне одному назви, що походять від речей, дуже помітних для зору чи інших чуттів.

Кілька слів про жителів Червоної Русі. Як і поляки, обстригають русини своє волосся мало не до самої маківки. Більшість чоловіків має вуси, вуси й бороду відпускають трохи рідше. На голові — хутряна шапка, шия — непокрита, на тілі — ляна сорочка, сукняні чи полотняні штани, а поверх цього — довгий жупан, в студену пору — шуба або кожух. Навколо живота — шкіряний пояс, ноги — в чоботях.

Жінки довгою білою хусткою обмотують не лише голову, але й підборіддя. Хустка по краях вишита червоним шовком. Дівчата носять довгі коси з уплетеними в них стрічками. Пов'язують

також голову чорним шовковим пояском, притискаючи ним до голови різні квіти, що свідчить про селянське походження і велику любов до рослин. На шиї – червоне намисто з пофарбованої тутешньої глини, яка нічим не поступається перед справжніми коралями. Поверх сорочки – корсет, спідничка, запаска, наостанку – голуба або зелена накидка на кшталт чоловічого жупана.

Р.Л.Ф. Ройшель

**СТАТИСТИЧНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ НАЧЕРК,
ПРИСВЯЧЕНИЙ
КОЛИШНІМ ПОЛЬСЬКИМ ЗЕМЛЯМ
ВОЛИНІ ТА УКРАЇНИ
(1804)**

... А зокрема, хочу наголосити на тому, що представники нижчих верств Волині та України посідають, як й ми, благородне “я”, шляхетну власну особистість, а також незаперечне право на безсмертя. Усі вони наділені піддатливим вихованню і розвиткові духом, проте сили його дрімають, дух їхній затуманений, бо живуть вони в злиднях і бруді.

Цим їхнім фізичним і духовним станом обумовлені також їхні релігійні уявлення. Вони засвоїли й виконують лише механічні, зовнішні ритуали релігійного культу, ошчасливлюючи істини якого не зігрівають їх серцець, не мають благодатного впливу на таке життя-буття. Не важко уявити собі, як за таких обставин стоять справи з їхньою моральністю.

От лише один приклад. Під час моєї подорожі я заїхав до одного малого села, що належить князеві і воєводі. Тут є шпиталь, де рівно сімдесят п’ять осіб “лікуються” від тої злосчасної хвороби, що її ми звикли називати іноземним словом (йдеться про сифіліс або люес; останнє на латинській мові означає “зараза”. – Б. Г.). Ця пошесть швидко розповсюджується, тим паче, що “лікування”, навіть хірургічна допомога віддані майже повністю у відкуп єврейським шарлатанам і халтурникам. Серце обливається кров’ю, коли з позицій гуманізму, з позицій науки розмірковуєш

над долею цих страждальців, над долею народу, що його природа не обділила ні талантом для вдосконалення своїх інтелектуальних сил, ні взагалі здатністю підніматися до найвищих щаблів шляхетності. Бракує в цього народу лише одного – засобів і закладів для розвитку своїх сил, сприятливих життєвих умов.

Для того, щоб з'ясувати істинні причини такого стану, який достоту межує із напівварварством, не потрібна, власне, велика проникливість чи ум Едіпа, що розгадав загадку сфінкса. (За античною легендою, сфінкс, статуя фантастичної істоти з тулубом лева й головою людини або священої тварини, задавала перехожим загадку і вбивала усіх, хто не міг її відгадати. Едіп начебто відгадав загадку сфінкса, чим й уникнув смерті. – Б. Г.). Мінливість долі, тодішні принципи управління цією країною, й, нарешті, відсутність народних шкіл, кріпацтво – все це з усією очевидністю призвело народ до зубожіння і темряви. (До речі, відомий австрійський письменник К.Е. Француз ще наприкінці 19-го століття, живучи багато років у Галичині, називав її “Напівазією”, і всі свої твори на галицькі теми видав у шеститомній збірці під загальною назвою “Із Напівазії. – Б. Г.).

У колишній Польщі, зокрема на Волині та в Україні, зовсім відсутній той прошарок громадян, що його в Німеччині називають середнім станом, середніми класами, який являє собою, образно кажучи, маяк, бо там, де він є, линуть од нього по всьому краю промені просвітництва. Відсутність такого важливого і цінного соціального класу є, можливо, головною причиною безкультур'я, в якому зникає і немоцце тутешній народ. Адже тут є лише два види громадян: шляхта і селянство.

Тільки перший із них посідає певну суму знань. На жаль, ці діти світла із наукової царини вважають наукові знання монополією свого стану, а тому жоден промінь цього благодійного світла не проникає до соціальних низів. Між ними і шляхтою проведена чітка демаркаційна лінія, відмежовуючи їх політично від останньої.

Тим часом природа не зробила духовні здатності, спроможність розвиватися і вдосконалюватися ексклюзивним привілеєм якогось одного соціального класу. Ми бачимо, що кожна людина одержала від неї більшу чи меншу мірку інтелектуальних сил як

колисковий дарунок, а заодно й рівні права розвивати й вдосконалювати оці сили.

Тутешня шляхта має до своїх послуг, хоча й недосконалі, але досить раціонально організовані навчальні заклади. Педагогіка в цьому краю не піднялася ще до того рівня, на якому ми бачимо її в Німеччині, проте викладання гуманітарних предметів, як основи для подальшої вищої освіти, поставлене тут непогано, зокрема у початкових класах. У зрілі роки велике значення мають самостійне навчання, часті подорожі, вивчення чужих звичаїв, літератури та мов...

Передусім жіноцтво є тою вищою школою і засобом, за допомогою котрих розповсюджуються у вищих школах ліберальні ідеї та гуманізм. Жодне чоловіче серце не спроможне зачерствіти настільки, щоб опиратися жіночій грації та красі, тим паче, коли ці прикмети притаманні жрицям мудрості, науки, естетичної та емоційної культури...

Як у цьому рефераті, так й в науковий розвідці, яку я озаглавив “Листи стосовно російсько-польських земель і України”, я наголошую на тому, що інтелектуальний і моральний розвиток народу повинні йти в парі. Адже прояви морального і фізичного світів взаємообумовлені, що підтверджують історичні хроніки давніх і новіших часів. Ми подибуємо в літописах тисячі доказів й того, що кожен освічений, цивілізований народ є водночас і щасливим народом за умови, що його виховання, його освіта ґрунтуються на релігії і моральності.

Не будучи пророком, але всебічно й досконально вивчаючи народ Волині та України, можемо скласти для нього щасливий гороскоп його майбутності. Цей народ неодмінно підніматиметься вище й вище у своєму духовному розвитку, широкого розмаху набере просвітительська діяльність, роблячи науки і гуманістичні ідеї здобутком усіх верств населення. Відбудеться вдосконалення публічних шкіл і виховних закладів. Розвинуться торгівля, рільництво, мануфактури і фабрики. Відкриються різні корисні підприємства, які в руках мудрого уряду дадуть змогу підняти життєвий рівень народу, нагодувати його й навчити потрібним ремеслам. Доля обдарувала цей народ численними природними багатствами,

тож елементарна людяність вимагає од нас зробити все можливе, щоб темінь, забобони та злидні не розкладали душу народу, не руйнували його морально і фізично...

... Вивчаючи історію культури всіх цивілізованих народів, доходимо висновку, що тенденція усіяких академій, ліцеїв, філоматичних товариств (філоматією грецька мова називає допитливість, жадобу знань. — Б. Г.) завжди полягала й полягає передусім в тому, щоб примножувати й поширювати серед народів суму загальнокорисних ідей із царини науки та мистецтв, щоб відливати й пускати в обіг золоті злитки мудрості, щоб факелом істинної філософії проганяти забобони та неучтво, долаючи їх могутню шкідливу дію на людину, одне слово, сприяти своїми працею і зусиллями вдосконаленню людини...

З-посеред численних досягнень колективних зусиль наукових товариств хотілося б згадати найперше твір, який значною мірою розширив рамки людського знання, — французьку енциклопедію, що, безперечно, належить до найблискучіших пам'ятників духу. Принаймні в моїх очах вона схожа на своєрідний архів, в якому знамениті уми сконцентрували, на кшталт пучка променів, іскри людського генія усіх цивілізованих епох, зібрали до купи найвищі досягнення усіх наук та мистецтв...

Моя мета — подати деякі відомості про теперішній стан духовної культури Волині та України, бо як в Німеччині, так й в інших країнах мало знають про ці провінції, мають про них не завжди правильне уявлення.

Супроти Німеччини чи інших цивілізованих країн мешканців цих провінцій слід вважати ще дуже відсталими щодо духовного розвитку. Маю на увазі передовсім більшість людей із нижчих народних верств на Волині та в Україні. Стан культури вищих соціальних груп — предмет іншої розмови.

Не буде перебільшенням твердження, що тутешня проста людина стоїть ще на найнижчому щаблі освіти, отож перебуває у стані, досить близькому, зокрема в деяких відношеннях, до того стану, який межує із варварством. Тут панують ще разючі передсуди, процвітає примітивне марновірство та глупота, які з деспотичною жорстокістю верховодять людьми. Талісмани, індульген-

ційні папірці (індульгенція — грамота про “відпущення гріхів”, що її видавала католицька церква від імені папи римського за гроші або якісь заслуги перед церквою. — Б. Г.) є тут ходовими монетами, широко розповсюджене виганяння бісів. Подібну церемонію я часто спостерігав у Бердичеві після недільного богослужіння у кармелітів. (Кармеліти — католицький чернечий орден, заснований у 12-у столітті в Палестині. Назва походить від гори Кармель. У 17-18-му століттях монастирі кармелітів існували й на Правобережній Україні, де їх використовували як засіб покатоличення українського населення. Центр ордену — в Римі. — Б. Г.)

Про загальновідомі вдосконалення, пристрої в царині повсякденного побуту, що їх ми подибуємо в найнижчих верствах Заходу, тутешні люди не мають найменшого уявлення. Вони займаються виключно землеробством і скотарством, й виконують свою роботу так само мляво і механічно, як це було властиве їхнім прашурам. Торгівля, ремесла та інші громадські роботи перебувають майже без винятку в руках євреїв, якими тут аж кишить. І тутешня шляхта не годна без єврейських факторів (посередників, маклерів. — Б. Г.) полагодити жодної справи...

Про фабрики та мануфактури в цих провінціях знають мало або не знають нікого, хоча природа цього благословенного краю щедро обдаровує усякою сировиною для найрізноманітніших видів виробничої діяльності.

Ці провінції становлять майже половину колишньої Польщі. Її перетинають три великі і судноплавні ріки: Дніпро або Борисфен (ця назва Дніпра, яка грецькою мовою означає: той, що тече з півночі, вживається у творах Геродота, Арістотеля, Страбона, Овідія, Плінія та ін. — Б. Г.), Буг та Дністер. Ці ріки пробігають більший шмат суші, аніж Немен та Вісла, що є для колишньої Польщі єдиним торговельним шляхом до Балтійського моря. Країни, якими пливають Дніпро, Буг і Дністер, можуть усе ж, попри занедбаність своєї культури, бути названими благословенним краєм, бо тут є все для задоволення перших потреб людини. Щоб скласти собі правильне уявлення про багатство і про наддостаток цих земель, необхідно взяти до уваги, що Україна під час останньої турецької війни цілком і повністю забезпечувала всю російську армію.

У минулому, 1803 році експорт пшениці через Одесу за офіційними даними становив два і півмільйона дукатів. (Дукат – срібна, а згодом золота монета, випущена вперше в Італії. Пізніше дукати карбували в багатьох європейських країнах. У 16-17-му століттях золоті дукати іноземного карбування були поширені й на Україні. Отож йдеться про величезну кількість вивезеної з України пшениці. – Б. Г.). Це, до речі, лише та сума, про яку відомо урядові. Можна без перебільшення припускати, що на таку ж суму було вивезено пшениці контрабандним та іншими недозволеними шляхами. Лише через один Гданськ експортовано з України сотні тисяч тонн пшениці та інших товарів і цінник на товари, прийнятий в цьому краю, – найкращий доказ його багатства. Продукти харчування продаються тут за дуже низькими цінами... Додайте до цього суми, які приносить цьому краю торгівля волами, свиньми, прекрасне й наявне у величезній кількості суднобудівне дерево, в якому мають потребу морські держави. Далі, вони залюбки купують українську коноплю на вітрила та корабельні снасті, кінське волосся, грубу вовну, біле, сіре та пакувальне лляне полотно, дублені й невичинені шкури, селітру, смолу, сало, конопляну та лляну олію, мед, топлене масло, свинячий жир, хміль, хлібну горілку – злічійно усе це разом, й ви не зможете обвинуватити мене в перебільшенні, коли я назву ці землі – Перу і Чілі Росії. Якими могли б стати і Волинь, і Україна, коли б знайшлося тут вдосталь робочих рук, які б переробляли цю сировину в мануфактурних і фабричних закладах, сировину, яка продавалася і продається нині за найнижчими цінами! На доказ того, що мою ідею можна реалізувати, наведу лише Корецьку фабрику фарфору (Корець – місто Рівненської області на ріці Корчику. Відомий з 1150 року. Збереглися рештки замку 16-го століття, культові будівлі 16-18-го століть. – Б. Г.), виробу якої набувають дедалі більшої добротності й зовнішньої привабливості... А возьмімо напрочуд тонке лляне полотно, яке майже не поступається перед батистовим полотном – хіба це не ще один доказ того, що на Волині і Україні можна й необхідно засновувати фабрики...

Знову вертаючись до характеристики мешканців цього обдарованого з рога достатку благословенного краю, необхідно

сказати таке: найбільше кидаються в очі дикунство і нетерпимість простих людей: всі вони невимовно жахаються усього, що загрожує вирвати їх зі стану напівварварства і апатії. Ці нащадки сарматів (сармати — давні кочові іракомовні племена, споріднені зі скіфами. Кочували в степах Казахстану, Уралу, Поволжя, з 2-го століття до н.е. займали панівне становище в степах Північного Причорномор'я, взявши верх над скіфами. В середині 3-го століття їх перемогли готи і гунни. — Б. Г.) є не дуже запопадливими й старанними, не виявляють найменшого бажання до корисної праці, до котрої їх можна лише змусити погрозою покарання. Найвищим щастям для них є “солодкі лінощі” італійця і надмірне споживання міцних напоїв. Святкові та недільні дні, коли в малих містечках відбуваються ярмарки, на яких селяни продають свої їстівні припаси, використовуються для того, щоб за вторговані гроші до безтямності захмеліти...

Йоганн Георг Кооль

**ПОДОРОЖІ В МЕЖАХ КОРДОНІВ
РОСІЇ ТА ПОЛЬЩІ**

ЧАСТИНА ПЕРША — МОСКВА.

ЧАСТИНА ДРУГА — УКРАЇНА, МАЛОРОСІЯ.

**ЧАСТИНА ТРЕТЯ — БУКОВИНА, ГАЛИЧИНА,
КРАКІВ І МОРАВІЯ.**

(1841)

ЧАСТИНА ТРЕТЯ — БУКОВИНА, ГАЛИЧИНА...

... Частина Буковини, понад 30 населених пунктів на тому боці Пруту, стала російською, а уся решта краю, як відомо, відійшла в 1775 році до Австрії. (Північна Буковина була приєднана до володінь Австрії в 1774 році. — Б. Г.). Можна було б навести безліч доказів того, як багато виграла Буковина в цілому під нинішнім німецьким правлінням. Взяти хоча б швидке зростання населення. Почасти воно обумовлене, ймовірно, переселенням сюди нім-

ців, які оселилися в містах як рядові бюргери, комерсанти і ремісники, а також іміграцією на Буковину руснаків, яким віддають перевагу над тутешніми молдаванами, бо руснаків знають тут як дуже працьовитих. Та почасти, а можливо, й головним чином, це обумовлене також кращим політичним устроєм, що його запроваджують німці в усіх сферах суспільного життя, і зокрема покращенням становища нижчих народних мас, якими енергійно заопікувався австрійський уряд і яким завдяки турботі Австрії гарантовано утвердження справедливості.

Гуцули – слов'янські горці, які в усіх відношеннях відрізняються од волохів, що живуть поряд з ними. Назва “гуцули” вживається, ймовірно, лише на Буковині та в Молдавії. Її виводять від давньослов'янського слова “гуцу”, що означає приблизно те саме, що “розбійник”, отож, як й багато інших народних назв, що їх різні народності присвоювали одна одній, є радше лайливим словом і кличкою, прізвиськом, аніж історичною назвою чи іменем власним...

Кожне із трьох міст краю – Чернівці, Сірет і Сучава – знаходиться в одному із трьох головних регіонів краю, там, де ці регіони втрачають свій гірський характер, переходячи в рівнину, а саме, Чернівці розташовані над Прутом, Сірет – над Сіретом, Сучава – над Сучавою...

Найдавнішою столицею краю була Сучава (нині – в Румунії. – Б. Г.). Нинішня столиця Чернівці – найбільше місто краю з найбільшою кількістю населення: тут налічується близько п'ятнадцяти тисяч мешканців. Місто лежить на високому правому березі Пруту, побудоване на кшталт німецьких міст, тобто компактно, з вузькими вулицями, високими гостроверхими домами, над якими здіймаються ще вищі церкви і дзвіниці... Усе стало на німецький манер кам'яним. Шосейні дороги, тополеві та липові алеї ведуть до передмість, забудованих привітно побіленими домами. Прибувши з бессарабських низин і безформних безладних населених пунктів Поділля, ми при цьому виді мали враження, що потрапили в інший світ, й так, зрештою, воно було насправді. Переступивши австрійський кордон і козацький рубіж, ми, наче помахом чарівної палички, наблизилися до Німеччини, до Відня, Берліна, ба навіть Парижа, до Іспанії та Італії – аж так різка

переміна не спостерігалася й упродовж сотні верст. При виді Чернівець нам здавалося, ніби перед нашими очима постав весь європейський Захід: ми разуче відчували подих Німеччини, близькість Італії, Відня, Альп...

ПОДОРОЖ ІЗ ЧЕРНІВЕЦЬ ДО ЛЬВОВА

За шістдесят років володіння Галичиною австрійці побудували в краю багато прекрасних доріг, і це лише дрібок того благоустрою, який галичани завдячують німцям...

Населення Галичини становлять триста тисяч даків і волохів, близько двох мільйонів руснаків або рутенців, два і півмільйона поляків або мазурів. Разом це буде близько п'яти мільйонів.

Рутенці заселяють ту частину краю, яка й дала назву йому, а саме, давнє славетне руське величне князівство Галич. Воно якийсь час було зв'язане з київським великим князівством, потім розквітало як незалежне королівство і було могутнім. У 14-му столітті його підкорили собі поляки. Рутенці — плем'я малоросів, споріднене з малоросіянами, козаками та українцями, як баварці із саксонцями. Їх називають ще руснаками або русняками, й зовсім не помилково, як дехто стверджував. Адже вони самі так себе називають. Освічені руснаки вважають, одначе, що кращою, милозвучнішою і науково обгрунтованою є назва “рутенці” або “русини”. Угорці називають їх, як усіх росіян, — “орешок”...

Їхня мова, природно, відрізняється від великоросійської значною мірою, й відмінність ця є трохи більшою, ніж відмінність двох діалектів, Малороси Поділля і Київщини порозуміваються з ними, як брати. Проте багато речей вказує на те, що між ними і галицькими руснаками існує давня родова (племінна) відмінність. Особливо в горах вони зберегли свої давні звичаї та характерні риси. Грабінництво й вбивство трапляється у них надзвичайно рідко...

Давніше в рутенському краю все було рутенським. Але поляки за чотириста років панування в цьому краю, як й в усіх інших руських володіннях, дуже багато чого полонізували. Повної полонізації домоглися вони, одначе, тільки стосовно дворянства. Давні галицькі родини Потоцьких, Яблоновських, Дідушицьких, Скарбеків та ін.

були раніше руським родинами, але через поріднення з польськими родинами, через постійне спілкування з польськими вельможами й через спільне користування шляхтянськими привілеями, становими (кастовими) правами та через співуправління державою вони такою мірою перемішалися з польським дворянством, що, переймаючи мову, звичаї і культуру останнього, згодом злилися із ним цілковито... Лише рутенський селянин зберіг повністю свої давні звичаї, одяг, мову та всі інші прикмети. У поляків попросту не вистачило засобів, щоб асимілювати нижчі верстви рутенського населення...

Гідним уваги явищем в Галичині є розпорошені тут повсюди німецькі колоністи-хлібороби. Вони прибули сюди почасти на запрошення окремих багатих приватних осіб, почасти з ініціативи уряду. Дивовижним є те, що як на півночі Карпат, у поляків, так і далі у росіян аж до Азовського моря та Кавказу, їх скрізь називають “швабами”, а на півдні Карпат, у словаків, мадярів, у Трансільванії — “саксонцями”, незалежно від того, прибули вони з-над Рейна, з-над Ельби чи з-над Дунаю.

ЛЬВІВ

Чотири головні дороги з'єднують Львів із рештою світу, одна простягається до Кракова, друга до Варшави, третя до Росії й четверта до Карпат (до Угорщини). Найважливішими є нині ті, що ведуть до Кракова і Відня. Останнім часом похвлавився дуже рух на дорозі, що веде до Бродів і Росії...

Будинки, церкви, спосіб творення архітектурних ансамблів, розвиток вуличної мережі — усе це, як узагалі все у великих польських містах: Вільні, Кракові, Познані, Гнезні, Станіславові та ін., дуже схоже в головних рисах на давні німецькі міста, що виникли у середньовіччі, й схожість ця набагато більша зокрема в порівнянні з фізіономіями російських міст. У Львові є чимало місць, де тобі здається, що ти у Магдебурзі, Нюрнберзі чи Франкфурті над Майном. Це легко пояснити багатолітніми контактами і зв'язками Польщі із Західною Німеччиною...

На кожному кроці німецька національність межує у Львові із польською. Усі написи на вулицях, публічних закладах, всі афіші

та оголошення на крамницях написані німецькою і польською мовами. У торговців книжками стільки ж німецьких книжок, скільки й польських, й на вулицях ми повсякчас чуємо лише ці дві мови...

Дивовижним й ще недостатньо уважно вивченим є ось який феномен в історії Європи: культура із західного півострова дедалі глибше проникала на Схід, внаслідок чого завжди якийсь західний народ мав незрівнянно більший вплив на якийсь східний, аніж навпаки. Так, французи запозичили од німців дуже мало, тоді як німці віддавна переймали від них багато чого. Французи постійно чинили тиск і наступ на німців, прищепили їм багато своїх звичаїв, ба навіть відібрали од них значні провінції: Бельгію, Лотарингію, Ельзас, поспіль або частково нав'язавши їм французьку мову та звичаї. Таким же чином, німці мало запозичили від поляків, не одержали од них жодних колоній, жодної літератури, не перейняли їхнього одягу тощо, зате постійно посилали до них рільників, митців, купців, товари та книги, присвоїли їхні великі території — Сілезію, Прусію, а нещодавно ще й Познань та Галичину, що їх вони повністю або частково германізували.

Так само поляки мало взяли від росіян, натомість дедалі глибше проникали на Схід, колонізуючи й реформуючи значну частину Росії.

Аналогічним урешті був дотепер вплив Росії на своїх східних сусідів. Вона потрошила фінську і татарську держави, й вже наприкінці середньовіччя заходила їх русифікувати...

Прибувши на галицьку землю, проймаєшся передусім сильним почуттям спокою від усвідомлення того, що ти можеш розраховувати на захист з боку законно і справедливо функціонуючої влади. Вдосконалення та реформи, проведені австрійцями в царині судочинства давньої польської республіки, мали для цього краю чи не найбільше значення... У порівнянні з тим, що тут австрійці застали, вони навели воістину зразковий порядок. Право як таке нікого достатньо не захищало в давній Польщі, зокрема у справах власності. Хто не був шляхтичем, хто не міг стати таким, щоб його боялися, хто не посідав грошей, влади,

хитрості, риторичних здібностей, неодмінно робився жертвою сильнішого противника. Австрія проголосила для усіх своїх нових громадян (тобто для близько п'яти мільйонів галичан. – Б. Г.) – шляхтичів, міщан, священників, селян, поляків, руснаків, євреїв, волохів, вірмен, верховинців закон, що мав благодворний вплив на всі ділянки життя: “Кожному гарантовані його права...”

Краще почала працювати пошта, лісництва, солеварні та використання інших корисних копалин в краю – і все це було заслугою австрійського уряду. Йому завдячує край не лише заснованим 1817 року університетом у Львові, але гімназіями в кожному окружному місті, школами для дівчат і юнаків, для євреїв і християн в кожнісінькому малому місті. В цих численних школах навчання ведеться німецькою мовою, тож німецька мова зробилася в Галичині широко розповсюдженою. У російській частині Польщі це було б неможливим, бо поляк ставить свою вітчизняну літературу і культуру незрівнянно вище од російської...

Найбільше підстав для задоволення новим порядком речей є у селян, бо у польській республіці, де король вважався першим шляхтичем у поспіль шляхтянській державі, селяни не могли ні на кого опертися, їхній пан свавільно поводився з ними, й не було нікого, хто б їх захистив, бо нікому, крім пана, вони не приносили користі. Австрійський імператор зацікавлений в тому, щоб зберегти як малі, так і великі групи населення, щоб вони були корисні для цілої держави, як краплини води для цілого потоку. Він став захисником і покровителем селян, причому в Галичині державна влада захищає селянство набагато енергійніше, аніж і інших краях австрійського домініону.

Проте галицькі селяни ще надто відсталі, щоб визнати це й оцінити, тож можна розраховувати лише на їхню інстинктивну прив'язаність до уряду. А тому не буде нічого дивного, коди в Галичині вибухне колись повстання, бо засліплені селяни знову можуть об'єднатися зі своїми панами проти уряду.

Теофіл Бенделла

**БУКОВИНА
В КОРОЛІВСТВІ ГАЛИЧИНА
(1845)**

... Буковина, що була колись частиною Горішньої Молдавії, а нині є округом в Королівстві Галичина, завдячує своїм іменем прекрасним буковим лісам, що вкривають цей край. Його населяє багато різних народностей, які на кшталт народностей в інших державах не злилися поступово до купи, а різко відмежовані одна від одної своєю релігією, звичаями і характером. І навряд чи знайдеться друга країна, де б на такій малій площі, проживало пліч-о-пліч стільки народностей в мирі та однастайності...

**ЗВИЧАЇ, МОВА,
НОША ТА ЇЖА БУКОВИНЦІВ**

Наявність в Буковині представників різних національностей, почасти тубильців, почасти пришельців, обумовлює існування тут різних мов, звичаїв і нош. Найбільше в краю молдаван, рутенців, німців, угорців, гуцулів, ліпован, вірмен, циган та євреїв.

Молдавани становлять дві третини населення. Це красиві люди, кремезної, мускулистої будови. Молдаванин загартований, не боїться ні спеки, ні морозу, ні голоду, ні спраги. У нього приємний вираз обличчя, й нерідко подибуємо серед чоловіків і жінок осіб виняткової краси... Вони говорять молдавською мовою, яку називають також румунською. Вона — дочка латинської і сестра італійської та французької мов. Вона м'яка і милозвучна, тому дуже гожа для співу.

Чоловіки в селах носять улітку довгу лляну сорочку, з широкими відкритими рукавами, лляні або виготовлені з тонкого сукна штани, навколо черева — широкий шкіряний ремінь, оздоблений мідними гудзиками. Поверх сорочки одягають вони білу або коричневу куртку з тонкого сукна, що її взимку заміняють кожухом. На чолі волосся підстригається коротко, на потилиці ж його відпускають.

Голова покрита капелюхом з грубого фільцу або шапкою з ягнячої шкіри у вигляді мішка. За взуття правлять черевики зі шнурівками своєрідної форми з невичиненої волячої шкіри, які багатьма ремінцями прикріплені до ноги аж поверх щиколотки.

Жінки мають на собі довгу, вишиту, здебільшого з великим хистом і дбайливістю, барвистим шовком або вовною сорочку, виготовлену з гарно вибіленого полотна. Вишивка заслуговує особливої уваги. Ми бачимо її також на обох рукавах, уздовж усієї сорочки по лівому і правому боці, почавши від грудей; вишитими є також краї рукавів і низ (поділ) сорочки. Часто для вишивки використовуються скляні або металеві бусинки, золотисті або сріблясті нитки. Спідницю замінює обтискующий стегна фартушок із коричневої шерсті або вибіленого полотна, також вишитий пестрою шерстю. Голову оздоблюють білою лляною хустиною, щільно обмотуючи нею голову. Дівчата заплітають волосся у коси, кільцями складені на голові й оздоблені стрічками та штучними квітами. Носять вони у вухах сережки різноманітної форми. Проте їх головною окрасою є буси із золотих та срібних монет, що їх вони носять у кілька рядів на ший. Буси ці звисають аж до пояса.

Гуцул слов'янського походження цілорічно носить червону куртку, червоні або сині, широкі, довгі штани, сандалі і ширококрисатий, оздоблений павиним пір'ям та мідяними гудзиками фільцовий капелюх.

Його нерозлучним супровідником є топірець, окований мідяною бляхою, з ручкою у формі обушка; гуцул спритно користується ним як зброєю, артистично розмахує ним під час своїх народних танців.

На особливу згадку заслуговують із числа пізніших пришельців до цього краю — ліповани або філіповани, а також вірмени. Ліповани — секта грецької церкви. Вони прийшли на Буковину 1783 року з Чорного моря. (Назва секти походить від імені ченця Філіпа, який 1737 року очолив групу старообрядців, що протестували проти включення до богослужіння молитви за царя; жорстоко переслідувалися в Росії, що змушувало їх залишати батьківщину або ж вдаватися до самогубства, яке згодом сповідувалося усією сектою як надійний спосіб переходу з “царства антихристів”, тобто із сучас-

ного їм суспільства взагалі, до “царства небесного”. – Б. Г.). Поселившись на Буковині, вони одержали певну свободу віросповідання, були звільнені од військової служби. Вони є старанними і працьовитими людьми, займаються здебільшого ткацтвом, виготовляючи лляне полотно, в’язанням, садівництвом, упорядженням ставків і т.п. Іновірцям не дозволяється заходити до їхніх молитовень, а тому мало відомо про релігійні обряди ліпован. Священника обирають вони з-поміж себе. М’ясо споживають рідко, суворо дотримуються посту. Їх релігійні правила забороняють клясти, битися, проливати кров, вживати спиртні напої і тютюн, а також вживати ліки, піддаватися щепленню. У них часто зустрічаються кастрати, й навіть одружені чоловіки по кількох роках подружнього життя дають позбавити себе дітородних органів. Хрещення переносять вони на більш зрілий вік. Ліповани не терплять собак, вважаючи їх найбруднішими тваринами, натомість буслів називають вони священними птахами.

Вірмени прибули ще в 1418 році до Молдавії та сучасної Буковини із Вірменії. Вони належать до православної церкви. Вірмени, що прибули пізніше із Галичини, сповідують латинсько-вірменські обряди. У вірмен своя власна мова, свої традиції і звички, займаються вони виключно купецькою діяльністю, і разом з євреями тримають у своїх руках усю торгівлю і орендну справу.

Крім цих народностей, є на Буковині вісімнадцять німецьких колоній, у трьох селах живуть угорці.

Не бракує на Буковині й циган, європейських кочовиків. Одначе тут вони поводяться загалом краще, ніж десь інде. Вони відмовилися од свого мандрівного життя і влилися в сільські общини як рільники, ковалі, музиканти тощо.

Звикла їжа буковинця проста й поживна. Це – густа каша із кукурудзяної муки, звана мамалигою. Останню споживають з маслом, сиром і молоком, а в пору посту, що його тут дотримуються дуже суворо і який триває понад півроку, їдять борщ, квашену капусту, огірки, стручкові плоди.

Таким же простим, як їжа, є житло селянина. Дерев’яний будиночок складається з однієї кімнати, в якій стоїть також і вогнище, біля якого господиня, прядучи водночас кужіль, готує скром-

ний обід. Уздовж стін кімнати стоять лави, вкриті шерстяними ковдрами. В кутах стоять скрині, в яких зберігається посаг дочки. На лавах вночі сплять, оскільки ліжок тут не буває. Над вузькими сіньми є комора, де міститься хліборобське та домашнє приладдя. Перед домом стоять, як правило, великі коші, наповнені овочами і кукурудзою, а поблизу від них – копиця сіна.

Ще простішим є житло жителя верховини. Альпійські хатини – це здебільшого лише дощані перегородки, покрівлю яких притиснено каменями, аби її не знесло вітром. Тут не побачиш ні кошів з овочами, ні скирт і стіжків, окрім кількох кіз та овець, що становлять усе майно верховинця...

ПОДОРОЖІ ПО БУКОВИНІ

... Чернівці – найбільше і найрозкішніше місто округу з чудовим видом на пониззя Пруту... Вони розташовані на узгір'ї. Це столиця округу й – після Львова – налічує найбільшу кількість населення серед галицьких міст. Чернівці налічують 1068 домів, 9600 жителів, не рахуючи передмість. У чернівецькому окрузі проживає дві і півтисячі євреїв. При молдавському уряді Чернівці буди незначним провінційним містечком, де мав свою резиденцію лише справник (у Молдавії, царській Росії – начальник повітової поліції. – Б. Г.). Нині тут є єпископат східно-грецької церкви (тобто православної. – Б. Г.), імператорсько-королівське окружне управління, імператорсько-королівській земельний суд, а також кримінальний суд... Серед навчальних закладів міста – ліцей, духовна семінарія, одна вища школа, одна національна школа. 1830 року було закладено народний (міський) парк з чудовим басейном, громадський тир, а в п'ятнадцять хвилин ходи – парк для прогулянок “Горище”. Тут стоїть гарна монастирська церква в російському церковному стилі, споруджена імператрицею Катериною II. Монастир був зведений імператором Йозефом II. Тепер церква править за парафіяльну церкву для тутешньої общини. На заході, півгодини ходи з міста, – бовваніє гора Цецина. Часто на цю гору ходять на прогулянку, щоб навітшатися величавим краєвидом, що відкривається з неї, а також, щоб оглянути останні залишки руїн замку. Історія та легенди мовчать про час заснування і знищення замку.

З Чернівців продовжуємо наші мандри магістральною дорогою, щоб потрапити до Сірета, розташованого над річкою з такою ж назвою, до найдавнішого міста Буковини. Історія згадує про місто Сірет вже у році 1340, коли воно було резиденцією куманського єпископства, що невдовзі було перенесене звідси на молдавсько-валахський кордон, де й припинило своє існування. Сірет розташований на узгір'ї, і являє собою нині непоказне містечко, що налічує 566 домів, 3956 мешканців, серед яких 1274 євреї. Залишивши Сірет й простуючи путівцем, опиняємося в Драгомирній, де на особливу увагу заслуговує монастир... Він стоїть на похилому пагорбі, затоплений лісами. У цих самотніх келіях, над якими стирчать поштиві бійниці, проживали ченці, дотримуючись, як й в усіх східних монастирях, статуту Василя Великого (єпископ, який жив у 4-у столітті в Малій Азії, один з отців церкви, розробив правила монастирського життя. — Б. Г.) З вікон духовної споруди відкривається прегарний вид на ріку Сучаву та її докільля, оточене півколом вкритих лісом гір, що мріють в синьому тумані на далекому небосхилі... Монастир збудував 1611 року тодішній метрополит Молдавії, Афанасій Крїмка, тлінні останки якого спочивають у монастирській церкві. Ця церква у візантійському стилі є найбільшою і найвищою на Буковині... І знову ми на польовій дорозі, що веде повз смерековий лісок, посаджений рукою ченців. Наближаємося до давньої метрополії князівства — до Сучави. Колись тут була столиця і резиденція князів Молдавії, поки Степан великий (Стефан Ш Великий, господар Молдавії з 1457 року, зміцнював зв'язки з Україною, які було скріплено його шлюбом з дочкою кїївського князя Семена Омельковича. — Б. Г.) не переніс її до Ясс. За мурами міста тоді стояло 40 церков і 1600 домів. Нині ж це незначна місцина, де збереглося лише трохи руїн князівського палацу. Сучава розташована над однойменною рікою, через яку веде гарний мурований і зовсім критий міст, збудований на повеління імператора Йозефа II, налічує 978 домів, 6151 жителя... У парафіяльній церкві святого Георгія лежить тіло святого Йоанна Нові, патрона землі буковинської. Йоанн Нові, один з найперших святих грецької східної церкви, живучи в Акермані й займаючись

купецтвом, став мучеником за християнську віру. Пролита за християнство кров, а також дива, що мали місце на його гробі, спонукнули патріарха Константинополя канонізувати Йоанна Нові і перенести його тіло до своєї резиденції. За князя Александра Доброго тіло було перенесене до Сучави, а звідти за Стефана Великого – до Ясс. Під час одного нападу татар на Молдавію, за князя Константина Кантеміра, митрополит Досіфтей утік з мощами святого до Жовкви в Галичині. Невдовзі по тому митрополит помер, отож мощі залишились у Жовкві, оскільки ніхто не домагався їх повернення, поки на прохання буковинців імператор Йозеф II не повелів їх повернути й поховати в теперішній парафіяльній церкві святого Георгія...

Кімполунг славиться своїми ярмарками, Лопушна – своїми лікувальними купелями в молочній сироватці. Тутешня сироватка посідає цілющі властивості. Заради неї, а також з огляду на чудову природу, здорове гірське повітря прибуває сюди багато курортників... Йдучи годину за течією Сірету, опиняємося в селі Берегометі, на краю якого, від берега ріки Сірет, полоого здійснюється гірський масив, прозваний “Стіжок”, досягаючи двох тисяч футів над рівнем ріки. Піднявшись на гору, бачимо в голубому серпанку різноманітні контури засніжених галицьких гір на Заході, молдавських Карпат на Сході, а внизу, тридцять миль довкола, – заселені карпатські полонини...

Монастир в Путній (нині місцевість називається “Путила”. – Б. Г.) розташований в долині, поблизу озера Путне. Він оточений масивними мурами з численними амбразурами, що служили колись для оборони від частих нападів татар та іншої грабіжницької наволочі. Ченців тут біля двадцяти. Кожен з них має келію при обвідній стіні. Посеред монастирського подвір'я стоїть монастирська церква. Зовнішні стіни усїєї церкви вкриті зображеннями святих. Ці зображення являють собою фрески, тобто виконані водяними або на вапняному молоці фарбами по свіжій штукатурці (ця техніка живопису відома з 2-го тисячоліття до н.е. Найбільшого розквіту досягла за доби відродження. У Київській Русі фреска відома з 10-го століття. – Б. Г.). У нефі церкви спочивають тлінні останки багатьох князів Молдавії. Тут спочиває

Стефан Великий, герой своєї доби. Надпис на кам'яній труні зроблений сербською мовою і звучить так: “Тут спочиває правовірний пан Йо Стефан воевода, з ласки Божої господар молдавської держави, син воеводи Богдана, засновник і побудовник святого дому. Він переселився на вічне проживання у році від сотворіння світу 7000 (тобто в 1492 році. – Б. Г.), на 47 році свого правління”. Побіч нього спочивають тлінні останки його дружини Марії, його синів Петра і Богдана... Надписи на усіх домовинах і надгробниках виконані сербською мовою... У цьому монастирі знаходиться дуже багато рукописів теологічного змісту, серед них – кілька євангелій, списаних дуже каліграфічно рукою князя Стефана Великого на пергаменті; кожна така рукописна книга скріплена товстими срібними обкладинками. На схід від монастиря, потойбіч озера, в голій піщаній скелі видовбана людською рукою келія, де в часи Стефана Великого жив пустельник Даниїл. Легенда гласить, що переслідуваний турками Стефан Великий надбирав пустельника. Той порадив йому, якого дня повести наступ на турків, щоб уцент їх розбити. Стефан Великий послухався поради, й переміг. Із вдячності він й побудував монастир у Путній.

Леопольд фон Захер-Мазох (батько)

ПОЛЬСЬКІ РЕВОЛЮЦІЇ. СПОГАДИ З ГАЛИЧИНИ (1863)

... Хоча в їхніх жилах тече одна кров, рутенці не схиляються на бік Росії, бо уряд її переслідує уніатів у своїй державі, знущається над священниками, проганяє їх, а общини силоміць змушує до переходу до православної російської церкви, та стосовно поляків палають вони такою непримиренною ненавистю, що для її зрозуміння необхідно зробити екскурс в їхню історію.

Рутенці від Галичини до Києва й в усій південній Росії підлягали своїм власним князям. Приміром, в Галичині вони мали свої резиденції в Галичі, Перемишлі і Теревовлі (місто на Тернопільщині на ріці Гнізні, де збереглася фортеця 14-17 ст. – Б. Г.). За цих рутенських князів вони розпалися на малі землі, але об'єднувались часто в одну могутню державу, як от при Володимирі Великому,

київському імператорові, або при Романові – великому князеві, спочатку Галича, згодом Галичини, або при Левові, що заснував Львів... У ті часи рутенці були набагато щасливіші та освіченіші, аніж інші європейські народи в добу Середньовіччя, зокрема поляки. Освічені візантійці навернули їх до християнства, тож вони визнали грецьку церкву, черпаючи від неї різні знання тоді, коли Європа була здичавілою, бо лише в Константинополі збереглися ще література й мистецтва давніх греків. Тому-то в рутенців розквітло рільництво, виникло багато міст й широко розвинулася торгівля, утворилося власне й вельми освічене бюргерство, тоді як поляки запрошували до своїх міст німців та євреїв. Також їхнє дворянство, зване боярами, було дуже ерудоване, й князі та правителі з династії Рюриків так багато робили для культури, що рутенський край розцвів у всіх відношеннях. Повсюду були школи, – по містах, по селах, рутенська література тої доби подарувала нам пам'ятки, якими не може похвалитися жодна жива мова. Лише Краледворський рукопис чехів містить такі знамениті зразки поезії, що їх можна було б поставити поряд з рутенським “Словом о полку Ігоревім”. У порівнянні з цими творами буквально блякнуть німецька “Пісня про Нібелунгів”, італійська поема “Божественна комедія”, літературні витвори англійців та французів. Порівняймо лиш рутенського Нестора з тодішніми німецькими, польськими, французькими літописами, то різниця не на користь останніх стане очевидною. Нестор – достеменний історіограф, тоді коли інші нації мали в той час лише літописців, укладачів хронік. Нестор – перший сучасний історіограф, що витримує успішно порівняння з Тацитом чи Фулідом (перший – видатний історик Стародавнього Риму, другий – відомий давньогрецький історик. – Б. Г.). У квітучому стані була й рутенська церква, коли і правителі, і бояри обдаровували її будівлями, землями, за нею було визнано право на десятину (тобто на десяту частину доходів, яку сплачувало церкві заможне населення. – Б. Г.), завдяки чому церква була у змозі виявляти християнське милосердя у винятково щедрий спосіб. Це щасливе життя було спершу затьмарене чварами власних князів, які заради трону вели часто криваві війни, потім, завойовницькими

пориваннями поляків та угорців. Багато угорських князів панувало над галицькими рутенцями. А польський король Болеслав Хоробрий завоював навіть Київ, за що рутенці відплатили йому низкою перемог над поляками. Отак ненастанно боролися одна проти одної обидві нації, поляки і рутенці, які уже тоді запалали одна до одної жагучою ненавистю. У середині 13-го століття до Європи прийшли татари, які після багатьох битв завоювали майже всю південну Русь. Вони прийшли аж до Польщі та Угорщини. Під Оломовцем (нині – місто в Чехії. – Б. Г.) вони зазнали відчутної поразки, й відступили, отаборившись під Києвом. Рутенська держава була зруйнована, поступово занепала також культура рутенців. Галичина ще якийсь час являла собою самостійну рутенську державу, поки з Левом та його синами не вимер князівський рід. Край був завойований Казиміром, польським “королем селян”, й відтоді, власне, почалося лихоліття рутенців. Спокушені численними привілеями, полонізувалися рутенське дворянство і міста. Отож лише селяни і духовенство залишилися головними представниками рутенської національності, а ще – жителі менших населених пунктів і містечок. Зі слов’янською упертістю і затятістю захищали вони свою мову та церкву від усіх атак польського уряду і проти клерикальних нападів римської церкви. З кожним століттям втрачали рутенці частку своїх прав, тож 1772 року, коли Галичина перейшла до Австрії, в них зостався лише сам факт свого існування... Найбільших переслідувань за польського панування зазнала їхня церква. Вони не припинилися й тоді, коли рутенці вступили в унію з католицькою церквою... Позаяк латинська церква вела пропаганду на користь усього польського, то королі і магнати Польщі підтримували її за рахунок рутенської, сприяли її поширенню. Деякі польські королі ставили собі метою відбирати в рутенців церкви і володіння, передаючи їх польському духовенству. Те саме робило й польське дворянство, якому королі подарували в Галичині чимало маєтків, а також полонізовані рутенські поміщики. Поки рутенці не вступили з унію, до них ставилися як до еретиків, і супроти них дозволялося будь-яке насильство, хоча, займаючи цей край і умовляючи бояр впустити його до Львова, Казимір урочисто поклявся залишити краєві та рутенській церкві їхні права. Значна кількість рутенців

була свавільно латинізована поміщиками... За таких умов рутенська нація об'єдналася майже виключно навколо церкви, утверджуючи останню з фанатичною ревністю. Лише завдяки цьому й збереглася рутенська мова... Цілі чотири століття — бо стільки тривало польське панування в Галичині — протиставили рутенці насильству поляків лише своє законне право і терплячість.

Історики подають нам відомості про одне-однісіньке повстання проти Польщі галицьких селян, в якому брало участь близько десяти тисяч чоловік і яке очолив дуже тямущий і вигадливий селянин Муха, натомість знущання поляків над рутенцями були незліченними. (Повстання Мухи почалося 1490 року на Покутті. Повстанці здобули Снятин, Коломию і Галич, вирушили на Львів, але під Рогатином зазнали поразки. 1492 року повстання було придушене польськими військами. — Б. Г.). Так, приміром, польські дворяни зі зброєю в руках вдерлися до церкви св. Георгія і сплюндрували її. Те саме чинилося при перетворенні рутенських церков на польські. Нерідко попросту викидалися тлінні останки рутенців, ікони й предмети церковних відправ, насильницьки проганялися священники та їхні общини. Крім того, робилися спроби викликати презирство до рутенського духівництва, називаючи їхні церкви, як і єврейські молитвенні доми, — синагогами, а священників — не ксьондзами чи пасторами, а попами. Усім цим знущанням над рутенцями було покладено край, коли Галичина стала провінцією австрійської монархії... Уже Марія Терезія наказала, щоб також і з Галичини приймалися на навчання в духовній семінарії діти, яка вже раніше була заснована для дітей угорських уніатів. (Марія Терезія — ерцгерцогиня Австрії, королева Угорщини і Чехії, імператриця “Священної Римської імперії”. За її панування Австрія захопила 1772 року Галичину, 1794 — Буковину. — Б. Г.). Довгий час це був єдиний навчальний заклад для галицького духовенства.

... Невдовзі Марія Терезія надала рутенському духівництву ті самі права, що й латинському; вона повеліла також, щоб до рутенських пасторів поляки ставилися з належною повагою...

Імператор Йозеф подарував рутенцям у Львові, крім усього іншого, збережений ним домініканський монастир з великою будівлею, церквою і парком для семінарії, виділяв великі суми для

неї, а також для її вчителів і учнів. У цьому навчальному закладі навчання, ясна річ, велося тільки рутенською мовою. Можна уявити собі радість рутенців, чия мова і письмо засуджувалися і висміювалися поляками. Незабаром на теологічному факультеті львівського університету було відкрито спеціальне відділення для рутенців, де також всі предмети викладалися рутенською...

Менше було зроблено для рутенців як нації у громадському житті. Тоді єдиним представником народу вважалося дворянство. Галичина мала лише польське дворянство, отож вважалася польською землею, а рутенці — поляками. Потрібно було багато часу, поки в урядових колах збагнули, що рутенці відрізняються од поляків не лише церквою, але й національністю. Урядовців довго вводило в оману те, що польське дворянство і польське населення ставилося завжди до української мови як до діалекту. Це призвело до того, що шкільне навчання в Галичині залишалося на низькому рівні і сільський люд значно відставав у своїй освіті порівняно з рештою провінцій. Адже селянин навіть там, де він знав лише рутенську мову, а польську лише трішки розумів, змушений був посилати свою дитину до польської школи. Коли зважити при цьому, що школа належала до церкви, де його дитину надто часто пробуватимуть повернути до іншої віри, то стане ясно, що рутенський селянин визнавав за краще взагалі не посилати дитину до школи. Обов'язкового шкільного навчання в Галичині не було, бо на прохання галицького дворянства воно скоро знову було скасоване. Польська аристократія, якими б революційними не уявлялися її устремління, ніколи не була ліберальною, навпаки, нікого не можна було тоді сильніше налякати примарою народної освіти і просвітництва, як саме її...

Рутенську мову австрійський уряд нехтував радше через непоінформованість, аніж із принципу. Обминутою вона залишалася аж до 1845 року, тобто майже три чверті століття, коли була надрукована перша рутенська читанка для Галичини...

Поляки називали рутенську мову “мовою простолюду, черні”, твердили, що вона непридатна ні для канцелярій, ні для навчання.

Рутенці довели, що їхня мова розвивалася як літературна мова з давніх-давен. З властивим для цього народу заповзяттям вони, як ми знаємо, заходилися визначати орфографічні та граматичні

норми новішої рутенської мови, звертаючись частенько до давньої рутенської літератури, як джерела мовного збагачення. В цьому відношенні рутенці мають перевагу над більшістю західноєвропейських націй, зокрема над німцями, що зовсім позбавлені такої можливості.

Національні збори рутенців скликали у Львові конгрес учених, запросивши на нього усіх видатних рутенських письменників і мужів науки, а також усіх тих, хто прагнув співпрацювати над відродженням нації та її духовного життя.

Як першочергові теми для обговорення були намічені такі: будівництво і влаштування рутенських народних шкіл, національних навчальних закладів, написання підручників для них, усталення граматичних і орфографічних норм, укладення словника і створення наукового товариства літератури і мови. Ми бачимо, що рутенці підійшли до всього діловито, практично, не поринаючи у мрії, уникаючи театральної показовості. Якщо взяти до уваги, що устремління і боротьба у 40-х рр. були здебільшого безплідними, хаотичними, суперечливими, то діяльність рутенців здається благодотворним оазисом тої доби.

На зібрання рутенських вчених з'їхалися з усіх місцевостей Галичини, а також з тих угорських округів, де проживають рутенці. Зібралось багато славних умів, готових до виконання цих важливих для народу завдань...

Гостинність – пристрасть рутенців, і простий селянин робить це з таким тактом, якого бракує часом серед північнонімецької знаті. Він живе дуже скромно. Страви жителів Буковини приготовані найчастіше з кукурудзи. Жителі Карпат харчуються нерідко вівсяним хлібом. Борщ, тобто суп із червоних буряків та м'яса, надійно охороняє рутенця від цинги. Улюблені страви – гречана каша, пироги із чорної гречаної муки, начинені сиром; їдять їх зі сметаною. До улюблених напоїв належить горілка, яка, зрештою, при поміркованому вживанні, рятує рутенця від простуди, бо клімат, в якому він живе, подекуди суворий. Нерідко хати побудовані з верболозу, обліпленого глиною, і в низькому приміщенні, наповненому димом, навколо масивної печі гріються і люди, й худоба. Рутенський священник живе часто не краще, ніж селянин. Він майже

завжди є водночас і хліборобом, та як у своєму господарстві, так й у своєму родинному житті він є зразком для своєї громади. Статура рутенця набагато кремезніша, ніж у поляка, проте сповнена пропорційності, зокрема гуцули в Карпатах відзначаються неабиякою красою. Вельми красивими є рутенські жінки. У них густе темне волосся, промовисті очі. На жаль, краса їхня залишається непоміченою, зокрема у сільських жінок, через те, що голову обмотують грубою хусткою, носять незграбний овечий кожух і ще незграбніші чоботи.

У політичному відношенні рутенець – природжений демократ у найвищому розумінні цього слова. Він найкраще почуває себе в громаді, не любить відокремлюватися, що так притаманне німцеві. Можна стверджувати, що саме рутенці зберегли в найчистішому вигляді первісний тип слов'янина. Рутенець вороже настроєний до усяких перемін, до всього, що схоже на революцію. Він не терпить примусу, й сам до нього не вдається...

Рутенські народні пісні походять здебільшого з найдавніших часів, вони часто є історичні і стосуються воєн з татарами та турками. Вони завжди супроводжуються самотніми, веселими, нерідко пустотливими, але найчастіше меланхолійними, зворушливими мелодіями. Своєрідним видом рутенської народної поезії є думка, щось на кшталт фантазії, для виконання якої найбільше придатний національний інструмент – дудка, звуки якої невимовно елегантні.

Коротка післямова упорядника. Книжка Леопольда фон Захер-Мазоха, уривки з якої пропонуємо нашому читачеві, написано з позицій австрославізму, ідеологами якого були в 40-х рр. 19-го століття вищі верстви Чехії. Австрославізм передбачав надання чехам та іншим слов'янським народам автономії в рамках тодішньої Австрійської імперії. Ця ідея не могла не імпонувати авторові книги, синові імператорсько-королівського придвірного радника і шефові поліції Галичини, тобто вищому австрійському чиновникові.

Ігнаціус Бідерманн

**УГОРСЬКІ РУТЕНЦІ, МІСЦЯ ЇХНЬОГО
ПРОЖИВАННЯ, ЇХНІ РЕМЕСЛА ТА ІСТОРІЯ
(1862-1867)**

ЧАСТИНА 1. РОЗДІЛ 3

ХАРАКТЕРИСТИКА УГОРСЬКИХ РУТЕНЦІВ

Угорські рутенці – це передусім верховинці. Вони зберегли свій первісний тип, а саме тип кочового, пастушого народу, тип кочовиків – скотарів до теперішнього часу і найповніше.

Верховинці мають кремензу будову, вони, як правило, добродушні, слухняні, покірні, люб'язні, проте не завжди надійні. Вони охочі до роботи, коли впевнені, що їм скоро заплатять, й коли завдання не вимагає од них тривалих зусиль. У противному разі вони безпорадно, апатично опускають руки, дожидаючись порятунку від веління долі. Та коли життю верховинця чи його майну загрожує небезпека, він легко піднімається до енергійного опору, виявляючи при цьому нерідко мужність і відвагу, що межують з відчайдушною, шаленою хоробрістю...

ЧАСТИНА 2. РОЗДІЛ 1

... Рутенці категорично протестують проти цієї своєї назви. Ще більше протестує проти неї великоруська пропаганда. Тому є потреба зупинитися докладніше на походженні цієї назви, бо я цілком певен, що більшість читачів не знає, як і коли виникло це слово, а також як воно набуло нинішнього свого значення. Абстрагуючи від етимології слова, спробую коротко викласти історію його вживання. У латинських авторів Середньовіччя рано з'являється назва "рутенці", замість "роси", і Росію загадом називають "Рутенією".

Що слово це ввели до вжитку латинські автори в добу Середньовіччя, не підлягає найменшому сумніву. Непевним залишається лише, чи була папська канцелярія його хрещеною матір'ю. Адже

слово це могли запровадити до офіційного вжитку писарі імперської канцелярії (відомство рейхсканцлера). Бо вже в охоронній грамоті імператора Фрідріха I, що її 1188 року одержало місто Любек, вжито назву “рутенці” у значенні “російські піддані” (кріпаки). У цьому значенні вона вживається світськими та духовними авторами впродовж усього Середньовіччя. “Рутенець” означає те саме, що й функціонуючі паралельно “русин”, “росіянин”. Цими словами позначали кожного, хто скорявся князям, які вважали себе нащадками династії Рюриковичів. (Рюриковичі – вживана в історичній літературі назва нащадків великого князя Ігоря. У 12-13 століттях відгалуженням роду Рюриковичів були Мономаховичі, Ольговичі та ін. Ігор був спадкоємцем Рюрика, одного з ватажків варязьких дружин, який 862 року захопив владу в Новгороді й поклав початок династії Рюриковичів. Правителі Російської централізованої держави вважали себе Рюриковичами. Останній цар цієї династії, Федір Іванович, помер в 1598 році. – Б. Г.). “Русинами”, “росіянами” називали, далі, тих, хто проживав на російських або зайнятих росіянами землях. Бо назва “Русь” органічно пов’язана із землею, підвладною колись руським можновладним князям, монархам. Цьому завдячуємо й назви Біла Русь, Червона Русь, Чорна Русь, що ними позначаються великі простори, які майже впродовж усього Середньовіччя підлягали Королівству Польща або Герцогству Литва. Етнографічні ознаки при вживанні цього слова не бралися до уваги в середньовічну добу. В міру того, як розширювалися поступово російські володіння, зростало також число тих, кому надавалося ім’я рутенця. Щойно у 16-му сторіччі, коли відбулося перетворення Москви на столицю, щойно тоді було визнано за доцільне користуватися для позначення підданців цієї нової держави назвою “москвитянин” (поряд з цим словом в науковій історіографії вживаються як синоніми до “москвитянин” – “росіянин”, “русский”. – Б. Г.). Одразу після цього під рутенцем почали розуміти християнина східного віросповідання, для якого рідною мовою є слов’янська, незалежно від того, визнає він унію з Римом чи ні. Це нове значення слова є, звичайно, церковного походження, позаяк римо-католицьке духовництво у Польщі звикло мало-помалу до того, щоб в кожному хрис-

тиянинові східного обряду, навіть коли він й не є російським підданим, бачити росіянина, тобто еретика, що тягнеться до Росії – твердині та резиденції ересі. Великороси, певна річ, не заперечували проти такого слововживання, оскільки воно повсякчас націлювало польських і литовських християн східного обряду на Росію і мимохіть прищеплювало їм російські симпатії.

Що вже у 16-му столітті такими симпатіями були поійняті рутенці, які жили під польським пануванням, рішуче стверджують принаймні самі поляки. Так, Якоб Пізо, папський нунцій, повідомляє Йозефа Корнтіуса 26 вересня 1514 року про те, що в Польщі ходять чутки, нібито багато рутенців таємно симпатизує великому князеві московському й передовсім тому, що в них одна віра, й лише деспотичні вчинки князя утримують їх від того, щоб стати на його бік...

До спонук релігійного характеру, що робили християн східного обряду в Королівстві Польща прибічниками Росії, мусила поступово приєднатися віра в національну спорідненість, позаяк поляки ненастанно називали їх так, як москвитянини називали й себе самих, і християн східного обряду. Адже на польській мові, як і на латинській, вони були “наруд рускі”, тобто їм було присвоєно тут ім’я, що його московитяни витребували спочатку для себе самих, але, переслідуючи далекоглядні плани, ладні були потроху ділитися ним також із рутенцями... Одним з перших, хто підняв голос проти тверджень про ідентичність рутенців та великоросів, був могильовський архієпископ Георгій Кониський, незважаючи на те, що був цілком і повністю відданий російським інтересам. (Цікаво, що Г. Кониському помилково приписували авторство “Історії русів”. – Б. Г.).

Повертаючись до латинського походження слова “рутенць”, нагадаємо, що в добу Середньовіччя широкого розповсюдження набули вислови: “рутенський обряд”, “рутенський собор”, “рутенізм”. Останнім словом ієзуїти часто позначали греко-уніятську церковність. Цими висловами в ту добу постійно користувалася римська курія, чим дуже сприяла поширенню їх. Проте було б помилково вважати ім’я “рутенці” винаходом римської курії. Ні, воно з’явилося на Заході Європи вже до того, як це було нами показано вище.

Певний час для позначення корінних північно-східних слов'ян користувалися назвою “руснаки”, однак це слово вважалося поляками та угорцями лайливим, й коли цей факт став відомим, від назви відмовилися...

Гакстгаузен розуміє під “руснаками” закріпачених подільських селян, що належали раніше до греко-уніятської церкви, але згодом од неї відступилися. Він протиставить їм подільських козаків, “малоросів”, які ніколи не були уніятами... Назва “малороси” звична лише для великоросів, які пишаються тим, що їхні землі випадково були названі “Великоросією”, бо вони просторіші, і дивляться на рутенців зверху вниз, як на пігмеїв. Ця назва, одначе, погано звучить з вуст тих, хто ставить рутенців вище од великоросів. Так, приміром, у німців та французів цю назву почуєш рідко...

... Назва “русин” зустрічається в давніх рутенських грамотах корінних східно-північних слов'ян і в новішу добу була введена в певний обіг частиною галицьких рутенців. А саме Левицький запровадив це слово у широкий вжиток своєю “Граматиною рутенської мови для німців”, виданою 1833 року в Перемишлі. (Йдеться про Йосипа Левицького, українського письменника і педагога. Крім названої вище книжки, йому належать підручники для початкових шкіл, “ГраMATика руської, або малоросійської мови в Галичині”, написана німецькою мовою і випущена у світ в 1834 році, та ін. — Б. Г.). Одначе слово “русський” не гармонує так з духом ні німецької, ні французької мов, як слово латинське (тобто “рутенець”. — Б. Г.), відоме і вживане в Німеччині та Франції уже раніше, хоча й в іншому значенні...

ЧАСТИНА 2. РОЗДІЛ 3

Верховинець — миролюбний, готовий до послуг сусід, співчутливий друг.

Глибокою, воістину зворушливою є його повага до похилого віку, його любов до батьків і родичів. Усі члени родини звертаються один до одного на “ти”, кожен охоче робить поступки іншому, коли це корисне для загального блага родини. Нерідко в одній убогій хатині живуть 3-4 споріднені між собою родини, почувають себе при цьому

добре, їх спільне життя проникнуте справжнім патріархальним духом. Повний авторитет глави родини визнається у всьому. По його смерті сини, як правило, не розстаються, а господарюють спільно на неподіленій спадщині. Коли дівчину треба видати заміж, то батьки вибирають для неї нареченого, й дуже рідко наречена чинить опір, тим паче, що вона здебільшого є ще дитиною й, поки дійде до шлюбної церемонії, має достатньо часу, щоб примиритися з неминучістю.

Коли верховинські селяни, будучи тверезими, зустрічаються на вулиці, то вони вітають один одного з такою шанобливістю, що в іноземця це викликає посмішку. А саме, правою рукою вони знімають капелюха чи шапку, а тим часом лівою пригладжують скуйовджене волосся, потім беруть один одного за руку й, потрясаючи її, проказують дуже поволі слова “Дай боже!” У неділі і великі свята вони цілують один одному щоки або чоло. Молодиці і дівчата покірливо цілують старшим жінкам руки, а ті, у свою чергу, віддячують їм за це пестощами та віншуваннями...

Численні дезертирства призваних на військову службу верховинців зумовлені ностальгією, яка більшою чи меншою мірою опановує кожного верховинця, коли його з рідних гір відправляють в чужу місцевість.

Верховинець відважується на крадіж, коли його нестерпно мучить голод. Про це свідчить хоча б те, що у верховинських громадах зовсім відсутні заходи, скеровані проти крадіїв, грабіжників тощо. Навіть огорожі навколо самотинних селянських дворів і рідкі засуви на зяючих дверях мають за мету не перешкоди подібним спробам, оскільки ніхто туг їх не чекає, а захистити сіни від улізливої худоби...

Цікавими є звичаї і моральні засади рутенців-верховинців. Напередодні вінчання подружньої пари збираються родичі та друзі заручених у домі нареченої і танцюють там усю ніч... Коли зазоріє, наречена і наречений миються у поблизькому потічку, бо коло студні проточної води немає. У воду потічка присутні гості кидають перед тим мідяні монети. Після миття запрошені весільні помічники – “свахи”, “свашки” – сідають до столу й плетуть вінки, під час чого старий, тобто церемоніарій (весільний тамада. – Б. Г.), запрошений батьками з обох боків для керування ходом весільного дійства, щедро частує їх горілкою. Коли вінки готові, їх кладуть на

миску, а миску ставлять на розкладену хустину. Водночас присутні між глядачами молодий і молода стають на лаву, що стоїть за обіднім столом, і весільні жінки обсипають їх вівсом, щоб в їхньому домі був повний достаток. Тим часом старий благословляє вінки, окроплюючи їх горілкою... Завершується ця достоту зворушлива церемонія... розв'язуванням заплетеного волосся нареченої, що опускається тоді на плечі нареченої, надаючи їй вигляду невтішності, а весільні жінки співають під час цього прощальні пісні.

По цій церемонії молоді та весільні гості, здебільшого із музикантами, подаються до церкви, де згідно з існуючим обрядом священник їх і обвінчує. Коли вінчання закінчилося, староста, який на правах представника нареченого разом із старим наглядає за ходом весільного дійства, відпроваджує наречену до дому нареченого, водночас туди переносять рухоме майно із посагу нареченої. Надвечір знов починаються танці, й веселощі ці тривають щонайменше до ранку наступного дня, а нерідко тричотири дні і ночі...

Новонароджені діти перед хрещенням занурюються повитухою в льодяній воді, куди раніше клали різні начебто чудодійні зела. Вдень, коли має відбутися хрещення, з'являються у домі породіллі численні куми, яких тут частують добрячим сніданком. Тоді вони з хрещеником відправляються до церкви. Після повернення на них чекає ще пишніший частунок, під час якого проголошуються сотні тостів, проказуються численні віршовані й невіршовані віншування, більшість яких являють собою імпровізації. Наприкінці учти на честь похресника на дерев'яному тарелі обносять наповнений горілкою келих, куди гості кидають аж по вінця мідні монети. Келих з монетами повитуха передає породіллі, яка, випивши горілку, висипає монети собі за пазуху, щоб новонароджене дитя уже з молоком матері, сказати б, всмоктувало й любов до грошей, аби згодом з більшою запопадливістю їх заробляло.

Коли на верховині помирає член рутенської селянської родини, то всі, хто знаходиться в домі, починають жахливо голосити, складаючи й заламуючи при цьому руки над головою. Почувши голосіння, до смертного ложа сходяться всі сусіди. Труп

роздягають, кладуть до великого корита й обливають теплою водою. У чоловіків голять вуси, зачісують волосся. Потім мерця одягають у святкову одягу, на голову настромлюють улюбленого капелюха чи шапку, що її він любив носити, кладуть на сіно й вкривають грубим полотном. Наступної ночі сусіди родини померлого залишаються з нею, розвіюючи її печаль розважальними оповіданнями. Перед самим похованням мерця кладуть до труни, даючи йому в дорогу щось із дорогих йому речей, скажімо, вівчарську сопілку або батіг чи кишеньковий ніж, а також гроші. Коли труну закрито, особи, що беруть участь в похованні, пересувають і перекладають на нове місце усі домашні речі, аби на них не залишилося жодних слідів від померлого. Винісши труну на подвір'я, ставлять її на вівсяні паляниці і грудки солі, покладені під неї, й тричі вдаряють нею об сінний поріг, щоб навіть будинкові стало відомо, що один із його мешканців з ним розстається. Під час виносу тіла на цвинтар повітря здригається од голосіння, померлого на всі лади розхвалюють. По похоронах їхні учасники збираються, щоб знов добряче попоїсти. Наступну ніч вони залишаються з членами родини померлого, утамовуючи їхнє горе.

Карл Еміль Францоз

**НАРИСИ ПРО КУЛЬТУРУ ГАЛИЧИНИ,
БУКОВИНИ, ПІВДЕННОЇ РОСІЇ
ТА РУМУНІЇ
(1878)**

З ВІДНЯ ДО ЧЕРНІВЕЦЬ

... Минули Львів. Поїзд звивисто повз пустищем, зовсім пустинним краєм. Коли-не-коли за вікном вагона зринала неприваблива халупа. Зогнила стріха сягала землі. Халупа скидалася на печеру троглодита (троглодит – первісна печерна людина. – Б. Г.). Часом в коло зору потрапляла запряжена волом хура або купка напівголих дітей, і знов нескінченне пустище, над яким звисало сіре, понуре небо...

Хто швидким поїздом їде з Відня до Ясс, той двічі перетинає напівазіатську й двічі європейську територію. З Відня до Дідичів – Напівазія, зі Снятина до Сучави – Європа, із Сучави до Понта або до Уралу – знов Напівазія¹, глибока Напівазія, де все тоне в багні, а не лише військові тракти в осінню пору. В цьому багні не розвивається мистецтво і наука, а передусім тут не побачиш білої скатерті на столі чи вмитого обличчя.

Як уже сказано, двічі ми потрапляємо до Європи, двічі до Напіаазії. Причому не роблячи ніде зупинки. Досить того, що бачив за вікном купе, в крайньому разі можна заглянути ще до вокзальних трактирів і скуштувати тутешніх страв і напитків...

Північний вокзал у Відні... Швейцар заводить свою пісню в надзвичайно своєрідному ритмі й дуже, прямо-таки оглушливим голосом: “Одербер-Краків-Підволочиськ-Іцкани”. І ще один раз, і ще втретє. Пасажирами буквально напихають вагони. Ніде так не пильнувались вагони, як при відправі цього швидкого поїзда. Може, це робилося для того, щоб пасажири виявляли взаємну чемність. Ми як-не-як у Європі! Злегка горбиста місцевість. Ми гучно в’їжджаємо до Моравії. Та це тільки нова провінція, але аж ніяк не нова частина світу. Повсюди бачимо світлі вияви культури. Тут шумить добре доглянутий ліс, на нивах зріють рясні засіви. Озираючи усе це, берлінець, можливо, каже до своєї дружини: – Авжеж, це благословенний край! Аби тільки ті дрантиві австрійці хотіли хоч трохи попрацювати. Бо тут усе росте само по собі! – Само по собі! – відказує вона, – ох, ті австрійці!...

Число фабрик зростає, димар коло димаря, в повітрі стоїть густий вугільний чад, що, звичайно, не дуже приємне для носа, зате дуже приємне для розуму. Фабрики схожі на палаци, а села – на міста. Кожних десять хвилин проносяться поїзди, що везуть пасажирів, волів, товари і вугілля. Вугілля – найчастіший і найулюбленіший пасажир північної залізниці, тому до цього відкритого саджею пасажира північної залізниці виявляють тут найбільшу повагу...

– Преро! Поїзд стоїть п’ятнадцять хвилин!...

¹Див. розділ Замість післямови.

Тут берлінські туристи залишають дрантиву Австрію. Усіх інших поїзд продовжує поволі везти благословенною сілезькою рівниною. Вже на під'їзді до Дідичів на станціях зникають продавці. Тут нікому й на думку не спадає, що мандрівник може мати голод й спрагу, ніби це щось надзвичайне й нечуване.

Дідичі — невеличке глухе містечко, проте гідне уваги як кордон Європи... В Дідичах починається Напівазія. Я рішився на створення цього своєрідного географічного терміна після довгих вагань.

Одначе він вкрай необхідний. Дещо в Галичині, звичайно, нагадує про Європу: приміром, воїстину майстерно розроблена система махінацій з фальшивими векселями; не менш хитромудрою є система податків та інші подібні «блага». Але країну, в якій їдять на таких брудних скатерках, не кажучи вже про багато інших речей, аж ніяк не можна віднести до нашої частини світу...

Краків!

Італійці, що полюбують до назви кожного міста прикладати звучний епітет, прозвали би священний Краків не інакше, як “Краків смердючий”. Даруйте, шановна читачко, але цей епітет тут пасував би. Я ще ні разу не побував у цьому місті, щоб не зичити собі нежиті, яка б робила мій ніс нездатним втягати тутешні запахи. Зрештою, це скромне бажання здебільшого виконувалося, бо різючі запахи неодмінно викликають нежить. Достеменним чудом і особливою Божою ласкою належить вважати те, що люди, засуджені на проживання в цьому місті, не вимирають масово, як від епідемії. Чому в Кракові так жахливо смердить — з цього приводу мешканці його дотримуються різних поглядів, а саме в залежності од їхньої конфесії. Євреї твердять, що винні костьоли, зокрема костьоли жебручих монахів. Християни доводять, що все слід віднести на рахунок єврейського пролетаріату, його кацавейок і пейсів. Можна було б облишити взаємообвинувачення, бо мають рацію обидві сторони...

Утретє прозвучав дзвінок. Поїзд відправляється до Львова.

Дев'ята година вечора, на світанку будемо в галицькій столиці... Бляклий, сірий осінній ранок зирить у високі, осліплі від бруду вікна вокзалу. Це, можливо, справді єдино підхоже

світло для цих понурих приміщень. Я рідко зустрічав такий запущений зал, як в ресторані Львівського вокзалу. Заспані офіціанти сновигають незадоволено у якихось чудернацьких оджах. А які горнята, що з них доводиться пити каву!... Проте людей тут, видимо, не мучать подібні речі... Комашня, що обсипає мандрівників у вестибюлі краківського вокзалу, — немов фактори (посередники, маклери, комісіонери. — Б. Г.), тут зовсім відсутня. Вона менше кидається в вічі й в денну пору. Львів і в цьому, як й в багатьох інших відношеннях, чистіший від Кракова. В галицькій столиці на вулицях лежить менше сміття. Зато його більше накопичується на шпальтах деяких часописів, які виходять у Львові...

Швидкий поїзд до Чернівців, урешті, відходить. Їзда до відчаю нудна, й коли між Краковом і Львовом усе непривабливе затопляє ніч, то у Східній Галичині день безжально відкриває перед нами голе пустище, вбогі халупи, відсутність будь-якої промисловості і культури. Добре, що у Львові запасешся часописами тощо, щоб зайнятись читанням. Певна річ, що вибір газет і книжок на тамтешньому вокзалі вкрай обмежений. Продаються, власне, два сорти літератури: непристойності і підбурювальні брошури проти євреїв. Що ж, пропонують те, що користується попитом і має збут! Але як промовисто характеризує цей невеличкий набір брошур міжлюдські стосунки в Напівазії!

Теж і на цьому відтинку дороги можна тренуватися в голодуванні. Один австрійський генерал і я дуже зголодніли, коли, урешті-решт, прибули до Станіславова. Але, на жаль, й тут не дістали ми нічого, окрім склянки горілки і шматка хліба. Біда навчить й горілку пити.

Та це було вже останнім випробуванням. Пустище залишилося позаду, поїзд гуркотів назустріч передгір'ю Карпат, — через пінливий Прут до благословенного буковинського краю. Земля тут краще оброблена й хати привітніші та чистіші. За годину поїзд став на вокзалі в Чернівцях. Прегарно розташувалося привітне місто на стрімкому пагорбі. Хто сюди прибуває, сповнюється дивним почуттям: адже він знову раптом потрапляє на Захід, де бачить і освіченість, і чемність і білі скатерки на столах...

ЖИТТЯ ЖІНОК У НАПІВАЗІЇ

Соціальне становище жінки – найнадійніше мірило рівня культури, що його досягнув край, і водночас найпереконливіший доказ світлих і темних боків народної душі. Звичайно, й тут також можна припуститися помилки, але вона не буде стосуватися чогось суттєвого. Адже становище жінки обумовлює суть і характер родини, тому ставлення жінки до чоловіка, до дитини, до зовнішнього середовища яскраво характеризує національну суть і є визначальним для рівня культури більшою мірою, аніж усе інше. Хто поставить перед собою мету показати чужу культуру, душу чужого народу, той мусить з'ясувати становище жінки...

Доля жіноцтва в Напівазії, якщо підходити до її характеристики з позиції Заходу, сумна, а в окремих місцевостях прямо-таки безнадійна.

Це пояснюється, певна річ, не особливою злісністю тамтешніх чоловіків, а варварством загалу. Почавши від Руссо (Жан-Жак Руссо – французький філософ-просвітник. – Б. Г.), стало модним ремствувати на пороки цивілізації, проповідувати повернення до природи, але при цьому забувають, якими страхітливими є пороки безкультур'я і наслідки так званого природного стану. Чим народ відсталіший, тим більше значення має фізична сила, тим вище ставиться чоловік, бо він сильніший, отож тим більшим є рабство жінки... Сильніший, чоловік, поневолює слабкішого, жінку, змушує її працювати на правах кріпачки. Напівазія покладає на жінку не лише виконання домашніх обов'язків, але також, якщо це тільки можливо, й утримання родини, утримання дому. Один французький мандрівник сповіщає, що “багато разів на день” спостерігав в Галичині одну й ту ж сцену: жінка і дочка чи сестри господаря тягнули, захекавшись, плуга, тим часом він йшов поряд, спокійно направляв плуг, цьвохаючи батогом над головами нещасних. Це, очевидно, неабияке переборщення. Подібна гидота, можливо, й трапляється де-не-де, проте до повсякденних явищ її аж ніяк віднести не можна. І все ж символом жіночої долі ця картина вважатися може...

Чоловік напівазіатки рідко ставиться до неї в нашому розумінні так, щоб не уразити в ній людську гідність. Він поводитьсь з нею приблизно так, як у Європі з корисними домашніми тваринами... Перебуваючи в поганому настрої, чоловіки лупцюють жінок, а коли в доброму – гладять. Та щоб бачити в ній рівноправну істоту, достойну супутницю свого життя, – на таке він не здатен, зрештою, у тому середовищі, в якому він живе, подібне попросту не може спасти йому на думку...

Любов, цей облагороджений почуттям природний порив, вкрай рідко визначає вибір напівазіата, ба навіть сам цей порив як такий рідко буває визначальним для нього. Гроші і майно – ось що стоїть для нього, як правило, на першому місці. Сільське життя ніде не буває ідилічним, в Напівазії й поготів. Тут не серце сватається до серця, а одне поле до сусіднього поля, одне стадо до сусіднього стада. Декого, можливо, здивує подібне судження, бо в нецивілізованому народі стихійний любовний порив мав би виявлятися сильніше і безоглядно. Хто так думає, той забуває, що порив до посідання, до володіння власністю також є стихійним, ба навіть, достобіса, ще стихійнішим ніж той перший...

У Нпівазії нареченого чи наречену підшукують, як правило, батьки при допомозі шлюбних посередників. Хлопця рідко питають про його бажання, дівчину майже ніколи. Не вважається чимось нечуваним, коли при заручинах майбутнє подружжя вперше бачить одне одного. Іншою характерною особливістю процесу одруження в Напівазії є те, що шлюбні посередники так само корисливо й прилюдно займаються своїм ремеслом, як, скажімо, торгівлею волами чи збіжжям. Авжеж, це ремесло розповсюджене й на Заході, але чим вищий культурний рівень, тим делікатніше й завуальованіше це робиться...

Підсумовуючи, можна без перебільшення стверджувати, що напівазіатку продають здебільшого як товар. А це означає, до неї ставляться як до істоти меншої вартості, нижчого ґатунку. Така вже її доля, й враження від наших спостережень було б ще гнітючішим, коли б навіть в такій суцільній пітьмі не було водночас відрадних моментів. Напівазіатка є терплячою і самовідданою,

витривалою і гнучкою. Часинка розваги, строката оздоба піднімає її над жалюгідністю свого становища. Вона також є матір'ю, отож найвищі радощі жіночої натури відкриті для неї так само, як для європейської княгині...

Нам її доля видається ненормальною, жахливою, для неї ж вона звичайна, успадкована від минулого, немов заповідана небом.

І так вважає вона попри те, що на її плечі покладено так багато! Виховання дітей, домашнє господарство, догляд за худобою, обробіток саду і ріллі. Деінде також плуга тягнуть воли, а не люди, але щоб жінка йшла поряд і виконувала тяжку роботу орача, а тим часом чоловік, спокійно смокчучи свою люльку, роздивлявся — таку картину справді-бо можна “багато разів на день”, спостерігати лише в Галичині. Також й жнивні роботи в одних народностей є виключною роботою, в інших — звичайною, і здебільшого виконуються жіночими руками...

Найпрекраснішою, найзворушливішою загадкою людської природи є те, що кохання, в нашому, благородному розумінні, спалахує іноді у зовсім простих душах. Вірність до гробу, любов, сильніша од усіх інших почуттів притаманні також і представникам найнижчих верств описуваних нами східних територій...

Та беручи в цілому, становище жінки із народу є тяжким в усій Східній Європі. Різним є лише ступінь її поневолення, обумовлений ступенем культури, але відмінності ці не надто великі. Єдиним духовним фактором, що облегшує життя людей в цих краях, є релігійні заповіді, які відіграють тут незрівнянно більшу роль, аніж на Заході. Певне значення має народний характер, його більша чи менша добродушність у ставленні до навколишнього світу, отож й до умов свого життя.

Надзвичайно великий вплив на долю жінки має ще один соціально-політичний момент. Маю на увазі те, що південний слов'янин був колись вільною людиною, русин ще не був вільним ніколи...

Людвіг Адольф Сімігінович-Штауфе
НАРОДНОСТІ БУКОВИНИ. ЕТНОГРАФІЧНІ
ТА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ НАРИСИ
(1884)

... На Буковині проживають такі народності: румуни, русини, євреї, німці, мадяри, поляки, великороси, словаки, вірмени та цигани.

Важко сказати, котре із цих племен є в цьому краю найдавнішим, бо з приводу цього повністю відсутні усякі позитивні відомості...

МАЛОРОСИ

Найбільше в краю проживає румунів. На другому місці після них належить поставити русинів або малоросів, що їх помилково називають рутенцями.

Вони належать до тої величезної родини народів, яка заселяє увесь Схід європейського континенту, а окремі свої вітки простягнула аж ген на Захід Європи. Вони діляться своїм іменем “малороси” з мешканцями Південної Росії, з козаками на Україні, в Криму, на узбережжях Дону і Чорного моря...

Поповнювалося населення Буковини за рахунок русинських поселенців із Галичини, котрі не хотіли скоритися нав’язуваній Римом церковній унії, й цілими родинами подавалися на Буковину, де не змушувано до жодного релігійного обряду. (Справа, мабуть, в тому, що румуни здебільшого православні, а саме вони, як найбільша чисельно народність Буковини, мали в цьому відношенні право вирішального голосу. — Б. Г.). Другу групу переселенців становили військовозобов’язані з Галичини, які тікали сюди, як до краю, де до 1830 року не існувало примусового рекрутського набору. Спочатку імператорська військова адміністрація чинила певний опір цьому, але згодом пом’якшила своє ставлення до дезертирів з Галичини, переконавшись, що вони прекрасні землероби. Навіть більше: з огляду на це вона не лише не обмежувала більше втікачів із Галичини, але дивилася крізь пальці й на те, що на Буковину почали переселятися селянські родини з

Волині, Поділля, з усієї України. Завдяки цьому русинське населення збільшилося настільки, що згодом не було жодної місцевості, в якій не було б русинів-переселенців...

Первісна конфесійна однастайність русинів-переселенців із румунами, що проживають у краю, не була, на жаль, тривалою. Уже окупація краю імператорським урядом (йдеться про Австро-Угорську імперію, в якій державною релігією був католицизм. — Б. Г.), відтак свободи від рекрутчини були не меншою мірою спонуками для переселення на Буковину й для таких русинів, які гуртувалися навколо греко-католицької церкви, отож не належали до грецької східної (православної) церкви...

Як правило, русини невисокі, відзначаються сильною будовою костей і витривалим здоров'ям. Селянин носить здебільшого довге волосся, що опадає вільно на шию, підстригаючи його лише над чолом. Неодмінним є вуси, але не пишні, натомість підборіддя і щоки він голить вельми акуратно. В обличчі залягає та своєрідна меланхолійність, що нею характеризуються усі слов'янські народи. Очі та ніс здебільшого малі. Очі посаджені глибоко, погляд їхній лукавий. Ніс із ледь помітною горбинкою і тупим кінцем. Повнота, огрядність притаманні русинові рідко, опасистими бувають хіба що урядовці. Коли русин хоче зобразити тілисту особу, він, не задумуючись, каже: "такий товстий, як тутешній суддя!" Маючи широкі, добре сформовані плечі, русин відчуває в руках та ногах неабияку силу. Його шкіра має темний колір лише на відкритих частинах тіла — на ногах і руках, на потилиці й на грудях, тобто тих, котрі рідко вкриті якимось одягом.

Спосіб життя цього народу є сприятливим для здоров'я. Це засвідчують чисельні випадки доживання до похилого віку. Професор Вейгль із Коломиї розповідає про селянина на ім'я Григій Топелюк, якому 1879 року виповнилося 115 років, проте у нього був прекрасний стан здоров'я і скаржився він лише на втрату слуху. Оцей Топелюк у молоді роки провадив бурхливий спосіб життя, належав до лиховісної ватаги Олександра Добоша й посідав млинок для виготовлення пороху із часів свого перебування у цій злочинній громаді. Селянин Пігуляк, чие ім'я часто можна почути на Буковині, досяг віку 102 роки й також ніскілочки не ремствував на

своє здоров'я. Та незважаючи на сприятливий для здоров'я триб життя, серед русинів чимало калік й осіб з деформованою будовою тіла, серед яких переважають каппрокі (каправі, у яких грояться очі. — Б. Г.), повністю сліпі, безпалі, позбавлені кисті або стопи, хворі на “танок святого Вітта” (тобто на хорею, різновид гіперкінезу, який спричинюється органічними ураженнями відділів головного мозку; в дитячому і юнацькому віці може виникати в осіб, що страждали ревматизмом. — Б. Г.), уражені англійською хворобою (тобто рахітом. — Б. Г.), німі, глухі, хворі на проказу. Та з усіх хвороб найчастішою є пропасниця...

З огляду на свою їжу русинський селянин напрочуд невибагливий. Трохи каші з кукурудзяної муки, за тутешньою назвою — мамалиги, не додаючи до неї ні молока, ні масла, ні сира, ні м'яса, ні овочів, два-три добрячі ковтки сивухи, тобто неочищеної горілки — ось й все, що цілими днями дозволяє йому почувати себе здоровим і в доброму настрої. Навіть за нормальних умов він не відступає од своєї звичної простоти в харчуванні. А традиційними стравами русинської селянки є пшоняна каша, суп на воді або на молоці з малими галушками й, нарешті, приготований із червоного буряка борщ. Русин зовсім не домагається хліба, він говорить, що від хліба у нього болять зуби, тоді як згадана вище кукурудзяна каша надає його зубам краси і робить їх здоровими. До своїх делікатесів сільська господиня відносить так звану кутю — варену суміш із пшениці, маку та меду. Кутю споживають зокрема у різдв'яний вечір...

Майна у русинів небагато, принаймні у більшості з них, їхні виробы не заслуговують серйозної уваги. Влітку та восени живеться їм досить стерпно, бо мають у своєму розпорядженні плоди саду і поля. Але навіть й у цю пору не полишає їх журба і скорбота, бо не один селянин з болем змушений згадати, що він іще влітку віддав майже весь урожай єврейському спекулянтові за готівку, за оковиту та інші речі. А коли настане зима, яка в наших краях здебільшого дуже люта, то злидні підступають мало не до кожних дверей. Щоб не думати, чим завтра нагодувати родину, селянин отруєє себе горілкою, тою неочищеною сивухою, яка й справді відбирає в нього розум, робить байдужим і черствим...

Вина зубожіння селян, безперечно, падає значною мірою на єврейських спекулянтів. Проте між останніми та селянами панує добре порозуміння. Певна річ, єврей є мішенню для насмішок, предметом, що спонукає до іронічних приказок, воістину невичерпних анекдотів і оповідань, але, врешті-решт, селянин залюбки знов вертається до єврея. Він охоче батракує у єврея, охоче виконує в нього усі домашні роботи. Він оре єврейське поле, засіває його і збирає врожай, везе на ринок єврейські овочі, продає його ліс... Бо селянин знає: лише єврей займається продажем горілки, того нектару, який зцілює від усіх страждань...

... До землевласників, поміщиків русинських селянин ставиться із незрівнянно меншою прихильністю, ніж до євреїв. Відносно поміщика він, звичайно, виявляє певну покірливість і відданість, проте він украй неохоче виконує бажання поміщика – лише тоді, коли до цього змушує його біда.

Маючи добре серце та багато інших гарних прикмет, русин, однак, є недовірливим, зокрема до євреїв, адже вони не належать до його друзів, ба навіть не споріднені з ним за національністю. Але русин й серед євреїв уміє відділяти зерно від полови, судячи про них на підставі того враження, яке вони на нього роблять. Він узагалі недовіркою позирає на кожного, хто одягнений по-міському, незалежно від того, чи особа ця належить до його нації чи ні. Навіть після багатьох годин спілкування з такою особою, скільки б дружелюбності і люб'язності вона до нього не виявляла, русин не подасть найменшого виду, що він, урешті, ладен з довірливістю відкрити те, що він знає і може, що почуває і що думає. Винятків він не робить навіть для священника. До церковників ставиться русин з очевидною антипатією, бо добре пам'ятає, що за кожну зустріч з ними йому доведеться віддати курку або принаймні одне яйце.

Своєю зовнішністю русинські селяни на Буковині майже зовсім не відрізняються од румунських. Селянин одягає сорочку і штани, оперізуючись посередині шкіряним ременем. Поверх він накидає свій сукман – верхній одяг із грубої шерсті темнокоричневого кольору, що його носять з каптуром або без. Його взуття складається із підбитих черевиків або ж сандалів, які він звикле виготовляє собі сам.

Його довге опадаюче волосся, що затуляє все чоло аж до брів, де воно рівно підстрижене, вкрите плоским крисатим капелюхом із фільцу, рідше із соломи. Капелюх оздоблений барвистими стрічками, квітами або бляшаними монетами. Селянка носить буру або строкату горбодку, що являє собою шмат лляної чи вовняної матерії, якою по довжині та ширині ледве вистачає, щоб обмотати ним нижню частину тіла. Це дозволяє максимально підкреслити форму бедер, що незрівнянно більше пасує молодим струнким дівчатам, аніж літнім жінкам із масивними бедрами. Верхню частину тіла вкриває сорочка з грубого лляного полотна, яка на грудях та на раменах має барвисту вишивку, а спереду на шії досить глибоко вирізана. Нерідко носять жінки й вузький шкіряний або барвистий сукняний пояс. Як оздобу одягають іще пістрявий здебільшого власноручно витканий фартушок, що сягає майже до колін. Покривати голову прийнято лише для одружених жінок. Дівчата ходять з непокритою головою, зате намагаються надати своєму заплетеному волоссю найдивовижніших форм, скажімо, корабля, ластівчаного гнізда, башточки, піраміди тощо. Шию любляють як дівчата, так й жінки прикрашати підробленими перлинами і коралями, що опускаються аж до грудей численними нитками. Хрестик, золоті і срібні монети на них — додаткові елементи оздобы.

Валування патлатого великого собаки, який ненастанно гарчить і скиглить, який уже здалеку чує чужинця, сповіщає нам, що наближаємося до житла русина. Скромна будівля стоїть самотньо на узліссі під стрункими смереками, які ослоняють його своїм крисатим віттям, або в тихому селі за березовим чи вербовим частоколом. Ця будівля навряд чи більша від однієї кімнати у міській квартирі, а проте цю площу за потреби ще й ділять! В середині нехитро змайстрований стіл, ноги якого звикле закріплені в глинястій долівці. Такі ж невігадливі за формою дві лави і нари, розташовані уздовж стін, подекуди помальована скриня, полиці для тарелів, горшків, мисок, чарок та іншого кухонного посуду. На нарах, а також на масивній печі, на якій, зокрема взимку, любляють спати, лежать кілька подушок і ковдр, а також різна одежа сім'ї, кожух, вовняна шапка тощо. На

стінах в окремих хатах висить вирізьблений із дерева Христос або образ якогось святого, намальований бездарним богомазом, проте з великою набожністю оздоблюваний квітами та зелами...

Буковина – батьківщина багатьох народностей. Статистика Буковини говорить нам, що тут, крім русинів, румунів, євреїв, німців, мадярів, великоросів, словаків, вірмен, циганів, проживають ще інші народності, але число їх таке незначне, що не ми розповідали про них в нашій книзі. Чехів, моравських чехів, французів, італійців, британців і турків налічується тут в цілому біля трьох і півтисячі...

Найбільшу частину цієї цифри становлять чехи і вихідці з Моравії (так називалась в минулому одна з чехо-словацьких областей. – Б. Г.), а саме 1738 душ. Більшість з них є службовцями, міщанами; лише одиниці з них належать до колоністів, які влаштувалися робітниками на скляному заводі, або осіли по селах і займаються сільським господарством. Чимало чехів продовжують тут свою національну традицію – стали членами музикальних капел, або заповзято слугують музикальному дилетантизмові, наймаючись домашніми вчителями музики та співу. Та в якій би професійній сфері вони не працювали, всюди й завжди виявляють вони себе як талановиті й невтомні поборники культурного прогресу...

Зазначені у статистиці французи навчають у містах своєї мови, італійці працюють на видобутку гіпсу або ж торгують делікатесами, британці і турки є купцями або рантьє...

ГУЦУЛИ

Коли русин або рутенець (останню назву слід вважати помилковою) навідається до низинних місцевостей буковинського краю із Галичини, то він надибає там свого брата, гуцула, який віддавна осів у пригожих для проживання місцевостях Карпат. Оточений лісом і горами, на відкритих для вітру узгір'ях гір, будує він свою оселю, установлює колиску дня своїх дітей, і увесь свій вік живе в голоді та нестатках. У його самотності він рідко зустрічається з іншими людьми, окрім своїх одноплемінників.

Ми нашттовхуємося на досить непроникливий морок, коли пробуємо дослідити його національне походження... Одні дотримуються тої точки зору, що, гуцули є рештками куманів (словенська назва — половці; це тюркське плем'я кочувало в 11-13-ому ст. південноруськими степами, утворило між Кримом, Волгою і Дунаєм велику державу; у 13-ому ст. було подолане монголами. — Б. Г.), які наприкінці 11-го століття поселилися в кількох середньоевропейських країнах, прибувши із південних регіонів Русі, й ще нині, принаймні за назвою, збереглося в Угорщині... Інші твердять, що про куманів, яких поляки і русини називали половцями, не може бути й мови, що гуцули — ці ж самі малороси, що й наші галицькі та буковинські русини. А відмінності у звичаях і обрядах пояснюються відокремленістю територій, на яких вони проживають, недостатністю контактів між гуцулами і русинами в ті часи, що, зрештою, можна сказати й про теперішні. Є також вчені, які вважають: гуцули — суміш словенських і романських елементів... Я стою на тому, що гуцулів слід розглядати принаймні як народ, що є братнім русинському народові...

Р.Ф. Кайндль

**ГУЦУЛИ,
ЇХНІ ЗВИЧАЇ ТА НАРОДНІ ПЕРЕКАЗИ
(1894)**

ВСТУП

Гуцули населяють північно-східні схили карпатського, гірського, вкритого лісами, масиву. На Заході вони межують з бойками, місця проживання яких — околиці Сколе і Турки. На Півночі й уздовж східного підніжжя гір їхніми сусідами є русини. На Півдні в пониззі Сучави, відтак уздовж ріки Бистриці вони стикаються з румунами. На гребені Карпат вони змішуються з верховинцями, що заселяють південний схил. Таким чином, місцями проживання гуцулів є дві австрійські провінції — Галичина і Буковина...

Бойки, руснаки і верховинці, що їх ми назвали сусідами гуцулів, належать до того племені, яке позначають загальнонавживаною, але не

народною назвою – рутенці. Гуцулів також відносять офіційно до рутенців. Проте вони настільки відрізняються принаймні від бойків і румунів, що дають цим привід до численних припущень стосовно їхнього походження. Абстрагуючи від зовсім нісенітних поглядів, одні припускають, що гуцули – слов'янські рештки скіфів, готів, куманів та монголів, інші висловлюють думку, що гуцули складаються з румунів і рутенців. Є ще й третя точка зору, яка зводиться до того, що гуцули є “змішаним племенем”, яке виникло в давнину із найрізноманітніших елементів...

I. ДИТИНА

Вагітна гуцулка доти порається в хатині й на подвір'ю, поки не почнуться переями. Коли до них дійшло, поспішає чоловік до найближчої сусідки, щоб вона взяла на себе функції баби-повитухи. Нерідко жінка гуцула родить без усякої допомоги... Коли дитина народиться опівдні, то це начебто означає, що вона буде нещасна. Натомість щасливими будуть діти, що народилися на світанку. Коли під час родів заспіває півень, то це вважається поганим передвістям...

II. ХЛОПЕЦЬ І ДІВЧИНА

На початку цього століття серед гуцулів існувала своєрідна полігамія, й чужинцям нерідко на час їхнього перебування в домі господар віддавав свою дружину. Погано стояли тоді справи й зі здоров'ям цих верховинців: цілі місцевості страждали від епідемій. Нині становище трохи покращилося, і все ж воно набагато гірше, ніж у їхніх сусідів... Характерно, що мати не соромиться говорити незнайомому мандрівникові про те, що дочка її померла рід “потерухи”, тобто сифілісу. Якось писалося, ніби гуцульські жінки виправдовуються тим, що відмова чоловікові – гріх...

Гуцульська молодь не схильна до сентиментальних почуттів. Це підтверджує і той факт, що сумні, журливі любовні пісні, яких так багато в рутенців рівнинних місцевостей, тут подибуються досить рідко. Проте любовні чари цікавлять гуцульську дівчину не менше, аніж її родичку з пониззя. Так, приміром, вона шукає смереку і бука, що переплелися віттям. З них спрагнена любові

зриває гілки, варить їх і відвар цей дає пити своєму обранцеві. Поки він п'є, дівчина бубонить такі слова: "Як оці дерева поєдналися, хоча чужі одне одному, так нехай буде між нами". Інший засіб, використовуваний дівчатами і жінками, полягає в носінні на грудях ртуті. Вона начебто допомагає збудити палку взаємну любов. Цієї ж мети можна досягти, даючи коханому напитися молока, в якому вариться любисток (ця рослина використовується в народній медицині при багатьох тяжких хворобах, як от подагра, ревматизм, катар дихальних шляхів, запалення нирок тощо. — Б. Г.). У любовних справах звертаються дівчата й до чаклунок. З цією метою дівчина приносить узятий від хлопця якийсь предмет. Чаклунка, поклавши предмет до миски, лле на нього воду, потім ножем робить над водою хрест, до води кидаються чародійні зела, й, після подальших таємничих дійств, дівчині пропонується умитися водою. Далі, поширеним серед дівчат є, роздівшись догола, качатися у траві в Іванів день, спозаранку, або ж, скинувши сорочку, посіяти льон, а потім сорочку закопати — поки насіння зійде, дівчина стане зарученою...

V. РОДИНА

До родини гуцул залічує певною мірою і свого гостя. У вияві гостинності справжній гуцул майже не знає меж. Він ділить зі своїм гостем усе, а в минулі часи він, цілком ймовірно, ділив іноді і свою шлюбну дружину. Визначних гостей він вітає з хлібом і сіллю на знак виняткової пошани. Частування триває часто кілька днів. Гостеві даються дарунки, які той приймає. Коли гість залишає дім, його мешканці, як правило, відпроваджують його. Коли цього не робиться, то це в окремих місцевостях означає, що гість невдовзі повернеться. З великою приязністю приймають тут навіть зовсім чужих людей...

IV. ЧОЛОВІК І ЖІНКА

Деякий час молода пара мешкає, як правило, у батьків чоловіка. З огляду на це декотрі гуцули вже заздалегідь будують просторіший дім, й в таких випадках молоді залишаються у

батьківському домі найдовше. Цей звичай нагадує давньо-слов'янську домашню комууну... Але трапляється, що молодий чоловік, поки одружиться, будує собі власний дім. Життя в домі батьків чоловіка не є радісним для молодої жінки. Часто виникають сварки, колотнеча... Майном подружжя управляє спільно, лише поле жінки записується до поземельної книги під її прізвищем. Повна окремішність спостерігається, як правило, тільки стосовно одягу. Роботу чоловік і жінка ділять між собою приблизно так: чоловік займається скотарством, молочне господарство на полонинах, а взимку вдома – теж лежить на ньому; правда, в останньому випадку лише почасти, бо жінка, яка веде усе домашнє господарство, взимку допомагає йому поратися й з худобою. Рільництвом, яке відіграє незначну роль, займаються обоє. Коли жінка пряде льон, коноплю, шерсть, фарбує їх, тче полотно, в'яже шерстяні килими, виготовляє художню вишивку, зокрема для оздоблювання сорочок, чоловік тим часом робить бочки, столи, колеса тощо, та найчастіше зайнятий рубкою і сплавленням лісу.

Нерідко чоловік проганяє, справедливо чи безпідставно, жінку з дому й приводить на її місце коханку (любаску). Тоді жінка подається до своїх родичів або теж сходиться зі своїм коханцем (любаском). Нерідко жінка добровільно залишає чоловіка. Законним вважається розлучення лише тоді, коли котресь із них задумало вбивство або виявилось гермафродитом. Вибачають прогнання жінки й тоді, коли вона сварлива й негосподарна. Діти живуть звикле з тим, хто zostався вдома, отже, здебільшого з чоловіком. Трапляється також, що чоловік разом зі своєю шлюбною дружиною утримує ще й іншу...

VII. ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ

У своїх правових поглядах гуцул не буває суворим... Сто років тому гуцули самі нахвалялися, що є грабїжницьким племенем. На це вказує також їхня назва, яка, цілком вірогідно, походить від румунського “гок”, “гокул” – розбїйник, грабїжник. Серед розбїйницьких ватажків минулого найвидатнішим є Олекса Довбуш. Ще сьогодні народ розповідає про його життя і вчинки з

великим захватом. Цього відважного чоловіка й гуцули, й рутенці вважають обдарованим іскрою Божою. Народ не бачить у Довбуші та його супутниках розбійників, а тільки народних героїв... Необхідно підкреслити, що, хоча гуцули в легендах і піснях вшановують Довбуша і його ватагу, нині вони відзначаються миролюбним характером, і мандрівник може цілком безпечно почувати себе в їхньому краї...

XVII. ПОХОРОН

Коли хтось тяжко занедужає і йому не допомагають ні ліки, ні заклинання, ні молитви до святих..., або коли у здорового чоловіка з'являється передчуття близької смерті — таке начебто траплялося у нього вже не раз, то його одягають у саван, який часто уже приготовано багато років тому, або ж він одягає його на себе сам. З цими приготуваннями поспішають, бо вважається гріхом, коли хворий віддасть Богові свою душу, не будучи одітим у призначений для цього одяг. Тому бувають випадки, коли хворий багато місяців лежить в отакій одежі, дожидаючись своєї смерті. Коли, врешті, вона наближається, то швидко запалюють свічку, щоб у хвилину розставання зі світом вмираючий тримав її у своїй руці.

Як тільки людина померла, про це негайно повідомляють священика, щоб він віддзвонив за спасіння душі покійного. Існує повір'я, що поки не прозвучать дзвони, душа блукає полями і пустелями. Лише при звуках дзвонів вона досягає свого місця призначення. Коли ж під час дзвоніння порвуться шнури від дзвонів, або ці останні лопнуть, то це означає, що померлий був великим грішником. У перші дні по смерті душа усе ще шукає своє тіло. Про душі нехрещених дітей говориться, що вони блукають аж цілих сім років, благаючи, щоб їх охрестили. Не дочекавшись хрещення, вони стають чортами й відправляються до пекла. Натомість стверджується, що душі невинних дітей зразу стають ангелами, й злітають на небо. Тому вважається гріхом оплакувати смерть таких дітей. Душі злочинців, страчених, самогубців і чаклунів не знаходять спокою. Вони блукають по

світу, знову й знову повертаючись до хати, в якій їхні тіла перед смертю перебували, чим завдають тим, хто там живе, чимало клопоту. Надворі ці примари також бродять. Про чоловіка, який учинив смертний гріх, кажуть: він утратив душу. Ми констатуємо з усією очевидністю наявність віри в певне фізичне продовження життя по смерті, бо не лише тільки-но померлому дають їжу в дорогу – через нього передають їжу давно померлим особам, а на Різдво для мерців ставлять їжу і напої на підвіконнях.

На знак того, що в домі лежить мрець, через вікно вивішують рушник. Установлення труни з тілом покійного полягає в тому, що його теж до шиї вкривають білим полотном, причому дитину до семи років кладуть на стіл, а дорослого на лаву під передньою стінкою дому. Труна, як правило, виготовляється теслями у домі мерця. У трунах для дітей до двох років відсутня стінка в ногах, бо, як уже згадувалося, діти ці мають безперешкодно злетіти на небо. Натомість у трунах для дорослих праворуч голови робиться отвір, щоб душа мала вільний доступ до тіла, або, за іншим повір'ям, щоб мрець міг виглянути зі свого нового дому... Якщо мрець був дитиною або ще неодруженим, то для нього плетуть ще й вінок і ставлять деревце, оздоблене білою і червоною вовною – все це дісталось б померлому, коли б він дожив до свого весілля. Деревце ставиться обіч покійника, а по дорозі до церкви та на цвинтар його несуть попереду покійника, щоб наостанку востромити в могилу.

Ввечері перед похованням сходяться сусіди й знайомі, не дожидаючись окремого запрошення, до дому мерця. Кожен приносить воскову свічку й прикріплює в узголів'ї мерця. На груди ж кладеться кілька дрібних монет і проказується коротка молитва. Всі жертви, що їх приносять померлому, можуть інтерпретуватися двояко: вони повинні служити йому їжею в дорозі, або – і це дуже ймовірно – ними прагнуть відкупитися від шкідливих дій померлого, яких слід від нього чекати, якщо він є, скажімо, вампіром. Народ уже не усвідомлює значення цього, як і багатьох інших обрядів. На запитання, чому це чи інше вони роблять, люди звикле відповідають: бо так годиться. Після цього усіх гостей частують, а під північ починаються товариські ігри...

Упродовж усієї ночі квилить трембіта, зокрема по заможніх, печально і зворушливо. Часом наймають кількох трембітярів, які продовжують голосіння під час похоронної процесії, й часом навіть після поховання.

За пазуху померлому кладуть паляниці, призначені для померлих раніше... При кожній паляниці проказується ім'я померлого, для котрого вона призначається. В інших місцевостях дві паляниці засовують померлому під пахви, а іноді до труни кладуть також шматок цукру. В труну кидають трохи овечої шерсті, щоб мерцеві було тепло лежати. Кидають сюди також шафран, васильки та інші квіти. Мерця кладуть до труни щойно тоді, коли священик її освятив, що робиться безпосередньо перед початком похоронної процесії. Де-не-де труну не вносять до дому (в багатьох домах це було б навіть не можливо з огляду на вузькі двері та брак місця в хаті), а радше з дому виносять мерця і кладуть до труни на подвір'ї. Коли ж небіщика виносять з хати, то на порозі дверей зупиняються і тричі злегка стукають труною об поріг. При цій нагоді священик звертається до присутніх з промовою, в якій від імені померлого просить вибачення, якщо він комусь із них зробив щось погане. Присутні відповідають так: "Ми йому прощаємо, нехай простить йому і Бог". Коли небіщика вже винесено, зачиняються вікна і двері, а жінка в домі жбурляє на долівку горщика на знак того, що горе кінчилося й щоб нещастя залишило цю оселю. В окремих місцевостях труну залишають перед домом, аби перед початком похоронної процесії поїсти...

Покриту шерстяною ковдрою, а в незаможніх і коли небіщиком є дитина – лляним полотном, труну несуть до церкви й на цвинтар...

Прибувши до відкритої могили, спершу починає священик правити належний молебен. Поки труну буде опушено, її ще раз відкривають, якщо той, кого ховають, помер раптовою смертю. В таких випадках начебто є потреба переконатися, чи померлий не є вампіром. Безпосередньо перед опущенням труни до її чотирьох кутів прикріплюють запалені свічки, знімають покривало, передаючи його священникові. До могили родичі померлого

кидають монети з побажанням, щоб йому легко спочивалося в купленій землі. Коли труна ляже на дно могили, кидає спершу священик, а потім кожен з присутніх грудку землі на труну. Після поховання відбуваються поминки. Подекуди на третій день після поховання родичі померлого приходять на могилу з мискою, наповненою хлібом, овочами тощо, й священик відправляє окремий молебен – панахиду.

Траур, в гуцулів триває недовго, по суті, лише три дні, тобто до поховання. Зовні це виявляється в тому, що чоловік і сини ходять без головних уборів, жінки, не миються і не причісуються, а дівчата розпускають волосся... Нерідко уже кілька тижнів по смерті своїх дружин чоловіки вступають у новий шлюб. Жінкам це дозволено щойно по шести місяцях, щоб не було проблем з батьківством...

Нарешті, необхідно зазначити, що на могилах садять овочеві дерева, найчастіше сливи. А про померлих приказка гласить: "Вони там, де панує право, а нами править несправедливість".

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Карл Еміль Француз

ІЗ НАПІВАЗІЇ.

НАРИСИ ПРО КУЛЬТУРУ З ГАЛИЧИНИ, БУКОВИНИ, ПІВДЕННОЇ РОСІЇ ТА РУМУНІЇ (1876)

*О, яка ж ти сумна, Україно моя, Навкруги оповита темнотою.
Розпинали тебе всі до одного, всі. Хто був паном у краї нещасному.*

Павло Грабовський.

*Альманах «Русалка Дністровая» (1837) був «немов один неясний
порив чуття людського серед загального затупіння та одичання».*

Іван Франко.

ВСТУП

Заголовок, що його я дав цій книжці, може здатися дивним і кричучим, та їй-бо він вибраний мною не заради своєї незвичності, а лише тому, що стисло й правильно характеризує культурне становище тих країв, — так принаймні мені це здається. Бо краї ці не лише географічно розташовані між цивілізованою Європою і пустельним стеном, яким мандрує азіатський кочовик, не лише мовою своїх мешканців і кількома прикордонними стовпами відокремлені вони від решти Європи, не лише своїм ландшафтом ці просторі рівнини та нечіткі контури гірських хребтів, що простягаються по той бік сілезького кордону й по той бік Карпат,

нагадують місцевості, які зустрічаються поблизу Уралу або ж у глибині Середньої Азії. Ні! Також у політичних і соціальних відношеннях цих країн дивовижно сусідять європейська освіченість і азіатське варварство, європейський порив до прогресу і азіатська інертність, європейський гуманізм і дикі, жорстокі чвари між націями та релігійними громадами, що для жителя Заходу є не лише чимось чужим, але прямо-таки нечуваним, ба навіть неймовірним. Форма, облицювання запозичені в тих краях здебільшого від Заходу, тим часом суть, дух є тут загалом автохтонними і варварськими. Я не стверджую, що сказане мною є всезагальною закономірністю, бо в обох випадках спостерігаються винятки, що такими винятками є якщо не цілі народи, то принаймні цілі місцевості, регіони. Повторюю: як в одному відношенні, так і в другому! Адже є ще закутки, де люди живуть у природному стані, але не в райському чи ідилічному, а у стані найглибшої темені, дикому, тваринному отупінні, у вічній холодній ночі, в яку не проникає жоден промінь освіти, жоден теплий подих людської любові. Проте є там місцевості, над якими яскраво падає сонце культури, де гармонійно поєднуються чужоземна ученість і вітчизняна енергія, або де добродійні піонери принаймні уже сьогодні докладають зусиль, щоб наступному поколінню жилося радісно й затишно на землі, яку вони напоїли своїм потом. Іноді території глибоченного безкультур'я і відносно високої культури межують одна з одною: німецьке університетське місто Чернівці лежить у двох годинах від румунського села Маморніца. Але, повторюю, це – винятки. Загалом же панує на Сході або, скажімо, в тій частині Сходу, про яку інформують ці нариси, ані ясний день, ані темна ніч, а дивовижні сутінки, бо в цілому Галичина, Румунія та Південна Росія не є ні такою мірою цивілізовані, як Німеччина, ні настільки варварські, як Тура (центр Евенкського автономного округу Красноярського краю РРФСР, на ріці Нижня Тунгуска. – Б. Г.), являючи собою суміш, поєднання одного й другого, одне слово, – Півазія!

Описати ці дивовижні сутінки – мета цієї книжки. Вона уже тому суттєво відрізняється як змістом, так і своїм тоном від подо-

рожніх нотаток, що їх західні туристи публікують про незнані краї, та не менш відмінна вона й від тих описів, які пропонують вам тамтешні письменники. Бо місцевим патріотам навіть Румунія чи Бесарабія здається прекрасною, натомість мандрівника гнітить разюча незвичність, ба частенько навіть вона викликає в нього неабияку осоругу. Для мене ж обидві точки зору однаково крайні, для мене істина знаходиться посередині, і це пояснюється, можливо, тим, що серединними є і мої особисті стосунки зі Сходом, для якого я — напівмандрівник і напівписьменник-патріот. На Сході я народився, але як син німецьких батьків. Я виріс у подільському містечку, але в німецькому домі. Таким чином, мій погляд був мимохіть загострений національною самосвідомістю, що рано була розбуджена в мені, яка й обумовила мою певну неупередженість щодо життя-буття на Сході. Я мав нагоду якнай докладніше пізнати тамтешні стосунки, зокрема, багатолітне перебування, численні подорожі дозволили мені засвоїти мову, звичаї та специфіку конгломерату народностей, що його являє собою тамтешнє населення.

Проте не менш докладно зміг я пізнати й життя західних цивілізованих народів. Я здобував освіту в німецьких вищих школах, й вже чимало років мешкаю в німецькому великому місті. Попри це я щорік пускаюся в мандри по тій чи іншій частині моєї давньої вітчизни, з якою зв'язує мене тисяча ниток. Ось чому вже сам спосіб мого громадського життя сприяв не лише глибинному проникненню в тамтешні непрості й дивовижні відношення, але й виробив у мені світоглядну позицію, вільну від усякого передсуду. Я знаю Схід, але не тільки один Схід, й, будучи цілком вільним від внутрішньої упередженості чи зовнішнього впливу, я перебуваю в тому щасливому становищі, яке дозволяє мені відверто говорити те, що я думаю... Як й декотрі мандрівники, я добре бачу строкатість і незвичність Сходу. Навіть більше! Мені досконально відомо, що світ, в якому я виріс, достоту надзвичайно своєрідний, і я не побоюся стверджувати, що жодна частина світу, можливо, не виявляє таких прикрас і протиріч, як Європа, що навіть латинський Південь Америки, можливо, не відрізняється так од

германської Півночі, як латинсько-германські стосунки в нашій частині світу від слов'янсько-румунських на Сході. Та водночас я спостерігаю у своїй вітчизні боязкі насадження західної культури, бачу поривання до закордонної чи самобутньої освіти, бачу боротьбу, що спалахнула там у багатьох місцях (жаль, що все ще не повсюдно!) – боротьбу між культурою і варварством.

Тому-то тамтешні краї здаються мені Напівазією, а отже, ясна річ, й Напівєвропою. Я, одначе, волію користуватися першою назвою, і це не випадково... Я не бажав би бачити Схід ні германізованим, ні офранцуженим. Йй-бо, що ні! Я хотів би тільки бачити його цивілізованішим, аніж він є нині, а до цього веде лише один шлях: робити все для того, щоб західна освіта і західний дух охоплювали дедалі ширші верстви населення, щоб їх переймали тут і плекали добровільно й охоче. Про германізацію мені не йдеться при цьому аніскільки. Адже хто дорожить власним народним духом, нізащо не захоче позбавити цього духа інших людей. Мені йдеться лише про поширення німецької культури, а між зусиллями в цьому напрямі і германізацією зяє незглибиме провалля...

*Шаповний Богдане Михайловичу! Горда бути найбільшою з Вами,
Богданом з високим француженським поведінням, талантом, високим
цінним Вашим гуманізмом і фізичністю. На честь Вашого 70-річчя
прийміть мій вітальний емоційний вітання.
А. М. Савченко 14. VI. 98.*

Лідія
ЙОЛТУХОВСЬКА-СКОРОПИС
БАРВИСТИЙ
ЗИМОВИЙ СЮРПРИЗ

Січень заходився ретельно сплачувати за вексями: діамантово проміняться білосніжні замети, а під ногами – муркїтливим лагідним кошелям – мороз...

Повертаю за ріг будинку... Туєва алея – двома рядами мовчазні зшуклені постаті під чадрами. А над сліпучою незайманістю снігів колами розходиться глухувато-лунка тиша...

Несподівано зовсім поруч лунає голосне і навіть якесь нахабнувате “пі!” й на гілку туї приземляється невеличка надзвичайно красива пташина – такий собі яскравий пухнастенький клубочок!

Завмираю у захваті... Фотоном проноситься думка: що це? як зветься це маленьке диво?..

Жвавистію птах нагадає синичку... Але ж кольори!.. На гілці витанцьовує милий барвистий пухнастик: зверху ясно-зелене, знизу – яскраво-жовте, бура шапочка на зграбній, яблучної зелені, голівці, короткій хвостик...

Остерігаюся сполохати несподіваний сонцяєсний сюрприз; затамувавши подих, силкуюся якнайпильніше придивитись до крихітки, нічого не пропустити, не загубити.

А в голові пульсує запитання: що ж це за птах?

Не зводячи погляду з барвистої кульки, я обережно ступаю по глибокому снігу. Але об’єкт мого захоплення не звертає на мене аніякісінької уваги! Він завзято патрає делікатні туєві шишечки, викльовує насіння; робить це недбало: після мене – хоч потоп! – і сніг під туєвим деревом рясно вкритий решточками коричневих плодів. Господарюючи,

життєрадісний кругленький квачик зрідка ронить у засніженість зухвали дзвінкі звуки, ніби кидає комусь виклик.

Так воно, мабуть, і є, бо раптом, на мою майже дитячу радість, на дереві з'являється ще одне таке самісіньке диво райських кольорів, голосно сповіщає про свій приліт, а вслід за ним ціла галаслива зграйка (їх, либонь, більше десяти!) обсідає заморську деревину.

О, та у цьому табунці вже багато пташечок ніби й зовсім іншого виду! Вони ще дрібніші за жовто-зелених, вертять голівками з темними, майже чорними, чубами-шапочками. Спинки у цих уже не хризопразової зелені, а сірі, майже голубі, густо вкриті цяточками-розводами; черевце світло-коричневе, а в деяких – жовтувато-салатове, під шийкою – лимонного кольору пляма, а на крильцях – по кілька насичених жовтих і чорних смужок утворюють пречудовий орнамент!

І поведінкою своєю відрізняються, тендітніші від салатого-жовтих родичів: не такі галасливі, перемовляються між собою тягучим і злегка деренчливим свистом, ніби хтось неголосно грає на дрімбі.

Слух мій і зір жадібно фіксують приємний пасаж, цей дивовижний оазис; душа розвиднюється, а мозок метушливо, на зразок різнобарвної непосидючої компанії навпроти, опрацьовує інформацію.

З таких багатих кольорами я знаю іволгу, дятла, сойку, снігура... Та що це я! Це ж величенькі птахи. А маленькі: синичка, повзик, зяблик, щиглик...

Пташенята на туї метушаться, схвильовано жебонять-деренькочуть, попискують, дружно висловлюють захоплення, діляться враженнями, вихваляються знайденим добірним зерном...

Та ось мій "комп'ютер" спрацьовує! Стривай, кажу я собі, я ж знаю, як зветься „моя барвіста радість! Це чиж!

Атож! Рухливий, зграбний і сміливий чижик! Знаменитий співочий птах, до речі! А дрібніші у цій ватазі – самочки, ніжні подружки метких жовто-зелених красенів...

Я йду своєю дорогою, зворушена і піднесена. Серед білої сліпучости зими я світанково зігріта, обласкана й облагороджена несподіваною зустріччю з дорогими й любими правічними сусідами! Промінці щебетання диво-пташенят зійшли у моїй душі рожевими пелюстками радості, бо це щастя, що ми одвіку живемо поруч у такому багатому барвистому світі.

ГОЛОВНІ ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА

1. Гердер (Herder), Йоганн Готфрід.

Щоденник моєї подорожі за 1769 рік. Ідеї до філософії історії людства. Твори Гордфріда Йоганна Гердера у п'яти томах. Томи I та IV. Ауфбау-Ферлаг. Берлін і Ваймар. 1969, 4 вид.

2. Бюшінг (Busching), Антон Фрідріх.

Велика описова географія: том шостий. Буковина. Королівство Галичина і Лоденерія. Тропшау. 1785.

3. Краттер (Kratter), Франц. Листи про теперішній стан Галичини. Питання статистики і людинознавства. Частина перша. Ляйпціг. 1786.

4. Гаммард (Hamnard), Ц.Ф.Е.

Подорож Верхньою Сілезією до російсько-імператорської армії в Україні... 1742 року. Том перший. Гота. 1787. Автор – королівсько-пруський інженер-лейтенант та інспектор ставів і доріг.

5. Гаккет (Hacquet), Бельзацер.

Найновіші подорожі до Дакії та Сарматії, або Північних Карпат у 1792 і 1793 рр. з природознавчо-медичними та етнографічними цілями. Частина третя. Нюрнберг. 1794.

6. Рорер (Rohrer), Йозеф.

Дослідження про слов'янських мешканців Австрійської монархії. Частина перша. Відень. 1804. Він же: Нотатки під час подорожі від турецького кордону через Буковину, Східну та Західну Галичину, Сілезію та Моравію до Відня. Відень. 1804.

7. Ройшель (Reuschel), Р. Л. Ф.

Статистично-психологічний начерк давніх польських провінцій – Волині та України, а також кілька зауважень про мету й обумовлену нею корисність літературних закладів, названих філоматичними товариствами. Санкт-Петербург. 1804.

8. Кооль (Kohl), Йоганн Георг.

Подорожі у межах Росії та Польщі. Частина перша: Москва. Частина друга: Україна, Малоросія. Частина третя: Буковина, Галичина, Краків і Моравія. Дрезден і Ляйпціг. 1841.

9. Бенделла (Bendella), Теофіл.

Буковина в королівстві Галичина. Відень. 1845. Автор – ректор єпископальної семінарії в Чернівцях.

10. Захер-Мазох (Sacher-Masoch), Леопольд (батько).

Польські революції. Спогади із Галичини. Прага. 1863. Автор – імператорсько-королівський надвірний радник, шеф поліції Галичини.

11. Бідерманн (Bidermann), Ігнаціус. 1862–1867.

Угорські рутенці, їхні поселення, їхні промисли та їхня історія. Іннсбрук. Автор – доктор юриспруденції, штатний державний професор статистики і національної економії імператорського університету в Іннсбруці.

12. Францоз (Franzos), Карл Еміль.

Напівазія. Місцевості та жителі Східної Європи. З Відня до Чернівців. Жіноче життя у Напівазії. Том другий. Ляйпціг. 1778. Із неозорої рівнини. Нові нариси про культуру Напівазії. Штуттгарт і Берлін. 1888.

13. Сімігінович-Штауфе (Simiginowicz-Staufe), Людвіг Адольф.

Народності Буковини. Етнографічно-культурно-історичні нариси. Чернівці. 1884. Автор – імператорсько-королівський професор.

14. Кайндль (Kaindl), Раймонд Фрідріх.

Гуцули. Їхнє життя, їхні звичаї та їхні народні перекази. Відень. 1894. Автор – доктор історичних наук, доцент Чернівецького університету.

15. Францоз (Franzos), Карл Еміль.

Із Напівазії. Нариси про культуру Галичини, Буковини, Південної Росії та Румунії. Вступ до першого тому. Ляйпціг. 1876. Він же: З Відня до Чернівців. Том другий. Ляйпціг. 1878.

15. Дорн (Dohn). Верена.

Подорож до Галичини. Пограничні країни давньої Європи. Фішер-Ферлаг. Франкфурт-на-Майні. 1993, 2-ге вид.

17. Поллак (Pollack), Мартін.

Про хасидів, гуцулів, поляків та рутенців. Уявлювана подорож по зниклому світі Східної Галичини та Буковини. Вид-во «Крістіан Брандштеттер». Відень. 1994, 3-тє вид.

18. Поллак (Pollack), Мартін.

Подорож по зниклому світі Східної Галичини та Буковини. Ляйпціг. 2002, 1-ше вид.

ЗМІСТ

Богдан Гавришків	
ВСТУП	3
ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ	
Йоганн Готфрід Гердер	
ІДЕЇ ДО ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА (1784 – 1791)	7
Антон Фрідріх Бюшінг	
БУКОВИНА. КОРОЛІВСТВО ГАЛИЧИНА	
І ЛОДОМЕРІЯ 1785	11
Франц Краттер	
ЛИСТИ ПРО СУЧАСНИЙ СТАН ГАЛИЧИНИ.	
ПРОБЛЕМИ СТАТИСТИКИ	
І ЛЮДИНОЗНАВСТВА (1786)	16
Ц.Ф.Е. Гаммард	
ПОДОРОЖ ЧЕРЕЗ ВЕРХНЮ СЛІЗИЮ	
ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРАТОРСЬКОЇ АРМІЇ	
В УКРАЇНІ (1787)	22
Йозеф Рорер	
СПОСТЕРЕЖЕННЯ ПІД ЧАС ПОДОРОЖІ	
ВІД ТУРЕЦЬКОГО КОРДОНУ ЧЕРЕЗ БУКОВИНУ,	
СХІДНУ Й ЗАХІДНУ ГАЛИЧИНУ,	
СЛІЗИЮ ТА МОРАВІЮ ДО ВІДНЯ (1804)	29
Бельзацер Гаккет,	
НАЙНОВІШІ ПОДОРОЖІ ПО ДАКІЇ ТА САРМАТІЇ,	
АБО ПІВНІЧНИХ КАРПАТАХ У 1792-1793	
З ПРИРОДОЗНАВЧО-МЕДИЧНИМИ	
ТА ЕТНОГРАФІЧНИМИ ЦІЛЯМИ.	
ЧАСТИНА ТРЕТЯ. НЮРНБЕРГ, 1794	35
Р. Л. Ф. Ройшель	
СТАТИСТИЧНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ НАЧЕРК, ПРИСВЯЧЕНИЙ	
КОЛИШНІМ ПОЛЬСЬКИМ ЗЕМЛЯМ	
ВОЛИНІ ТА УКРАЇНИ (1804)	42

Йоганн Георг Кооль	
ПОДОРОЖІ В МЕЖАХ КОРДОНІВ РОСІЇ ТА ПОЛЬЩІ	
ЧАСТИНА ПЕРША – МОСКВА.	
ЧАСТИНА ДРУГА – УКРАЇНА, МАЛОРОСІЯ.	
ЧАСТИНА ТРЕТЯ – БУКОВИНА, ГАЛИЧИНА, КРАКІВ	
І МОРАВІЯ (1841)	48
Теофіл Бенделла	
БУКОВИНА В КОРОЛІВСТВІ ГАЛИЧИНА (1845)	54
Леопольд фон Захер-Мазох (батько)	
ПОЛЬСЬКІ РЕВОЛЮЦІЇ. СПОГАДИ	
З ГАЛИЧИНИ (1863)	60
Ігнаціус Бідерманн	
УГОРСЬКІ РУТЕНЦІ, МІСЦЯ ЇХНЬОГО ПРОЖИВАННЯ,	
ЇХНІ РЕМЕСЛА ТА ІСТОРІЯ (1862-1867)	67
Карл Еміль Францоз	
НАРИСИ ПРО КУЛЬТУРУ ГАЛИЧИНИ,	
БУКОВИНИ, ПІВДЕННОЇ РОСІЇ ТА РУМУНІЇ (1878)	73
Людвіг Адольф Сімігінович-Штауфе	
НАРОДНОСТІ БУКОВИНИ. ЕТНОГРАФІЧНІ	
ТА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ НАРИСИ (1884)	80
Р.Ф. Кайндль	
ГУЦУЛИ, ЇХНІ ЗВИЧАЇ ТА НАРОДНІ	
ПЕРЕКАЗИ (1894)	86
ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ	
Карл Еміль Францоз	
ІЗ НАПІВАЗІЇ. НАРИСИ ПРО КУЛЬТУРУ З ГАЛИЧИНИ,	
БУКОВИНИ, ПІВДЕННОЇ РОСІЇ ТА РУМУНІЇ (1876)	94
Лідія Йолтуховська-Скоропис	
БАРВИСТИЙ ЗИМОВИЙ СЮРПРИЗ.	98
ГОЛОВНІ ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА	100
ЗМІСТ	102

НБ ПНУС

z365

ІЗ АВСТРІЙСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ УКРАЇНІКИ 18-19 СТОЛІТЬ

Частина перша

*Упорядкування, переклад, коментарі
Богдана Гавришкова*

*Книга видана в редакції та коректурі упорядника
та його власним коштом.*

Видруковано з готових діаозитивів
у книжковій друкарні "Коло"
(Свідоцтво серії ДК № 498 від 20.06.2001 року)
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Україна, 82100,
тел.: +380 3244 29060, ел. пошта: kolodruk@gmail.com
Замовлення №

Підписано до друку 23.04.2008 р. Формат 84x108/32.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн.-друк. арк. 3,25. Умовн. фарбовідб. 5,88.
Наклад 1000 прим.

Видавництво "Аверс"
79007, Львів, вул. Фурманська, 5
Для листування: 79000, Львів, а/с 159
Свідоцтво держреєстру: серія ДК № 51 від 11.05.2000 р.
Тел./факс (032) 240-30-40, 240-30-42.
Тел. (032) 272-60-15.
e-mail: avers@lviv.farlep.net
www.aversbooks.com.ua